

Burgerperspectieven

2021 | kwartaal 2

-
- Mensen zijn minder pessimistisch over de richting van het land dan in het najaar van 2020...
 - ... en optimistischer over de economische toekomst
 - Sterke daling politiek vertrouwen, vaak met als reden het politieke debat over de vastgelopen formatie en politieke nasleep van de toeslagenaffaire
 - Minder zorgen over het coronavirus, wel zorgen over vaccinatietempo en mutaties
-

Thema:

Nederland na de coronacrisis

- Een meerderheid verwacht dat we de komende jaren ons leven zullen moeten aanpassen om nieuwe uitbraken te voorkomen
- Advies van burgers aan nieuw kabinet: aandacht voor kloof burgers en politiek, en coronacrisis
- Top vier van prioriteiten om ná de coronacrisis aan te pakken: betaalbare woningen, betere zorg en onderwijs, en klimaat
- Mensen zien een grote rol weggelegd voor de overheid bij het aanpakken van deze thema's

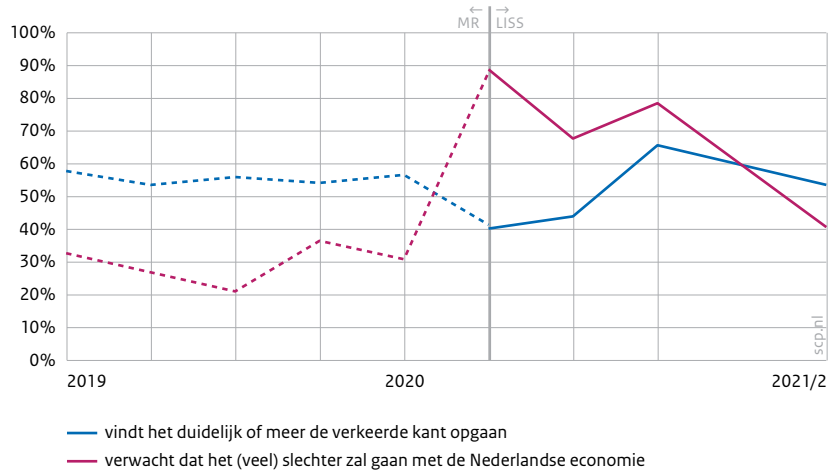
Burgerperspectieven 2021 | kwartaal 2

Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2021

Somberheid over toekomst Nederland en economie neemt af

In de publieke opinie is nog steeds een 'coronaperspectief' aanwezig; de ontwikkelingen in de coronacrisis bepalen deels de kijk op en opvattingen over hoe het gaat met Nederland. Zo noemen in april 2021 de meeste mensen zorg en gezondheid als belangrijkste maatschappelijk probleem. Maar de zorgen over corona nemen af en ook zijn mensen minder pessimistisch over de richting die het met Nederland opgaat: 54% vindt het de verkeerde kant opgaan, waar dat in het najaar nog 66% was. Deze groep is vooral negatief over de recente politieke ontwikkelingen en de aanpak van de coronacrisis, en is bezorgd over toenemende

Oordeel over de richting van het land en economische verwachting, bevolking van 18+, 2019-2021/2 (in procenten)

tegenstellingen. Mensen die verwachten dat het de goede kant opgaat, hopen op versoepelingen en een terugkeer naar het oude leven, vinden dat de regering de coronacrisis goed heeft aangepakt en zijn hoopvol over de economie.

De economische verwachtingen versomberden flink in 2020, in april 2021 ziet men het weer positiever in: 41% verwacht een verslechtering, in oktober was dat 79%.

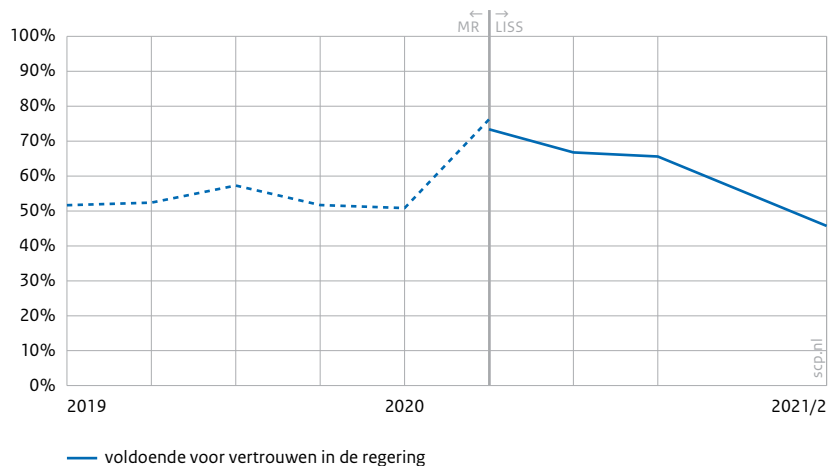
→ p. 7-17

Politiek vertrouwen gedaald

Aan het begin van de coronacrisis nam het vertrouwen in de politiek sterk toe. Het leiderschap, de eenheid en daadkracht werden in april 2020 vaak genoemd als redenen voor het hoge vertrouwen. In juli en oktober 2020 daalde het vertrouwen gestaag, maar was het nog steeds hoog. In april 2021 is dat vertrouwen in de politiek sterk gedaald in vergelijking met oktober: 46% geeft een voldoende aan de regering, 52% aan de Tweede Kamer. Vaak genoemde redenen in april 2021 om het (gebrek aan) vertrouwen te motiveren zijn het politieke debat over de vastgelopen formatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire.

→ p. 20-27

Voldoende vertrouwen in de regering, bevolking van 18+, 2019-2021/2 (in procenten)

— voldoende voor vertrouwen in de regering

Meerderheid verwacht dat we nog jaren ons leven zullen moeten aanpassen aan corona

35% denkt dat we op den duur terug kunnen naar het leven van vóór de coronacrisis. Een meerderheid (55%) verwacht dat we de komende jaren ons leven nog zullen moeten aanpassen om nieuwe uitbraken te voorkomen. Vermoedelijk komt dit mede door het nieuws over de verschillende varianten van het virus die overall op de wereld ontstaan en mogelijk resistent zijn tegen de huidige vaccins. 42% hoopt op een snelle terugkeer naar het leven van voor de coronacrisis. Zij missen vooral sociale activiteiten: het samenzijn met anderen en leuke dingen buiten de deur doen. Ook 42% zou op sommige terreinen wel terug willen, maar op andere terreinen de samenleving juist anders willen inrichten (zoals het thuiswerken of de kans om meer rust te nemen). Slechts 10% ziet de coronacrisis als kans om het roer helemaal om te gooien. Wat er dan precies moet veranderen, is wel een moeilijke vraag, maar dit deel van de mensen vindt dat het duidelijk de verkeerde kant opging vóór de coronacrisis.

→ p. 38-40

Thema's voor de komende periode: corona, betrouwbare politiek, wonen, gezondheidszorg, onderwijs en klimaat

We vroegen mensen in april op diverse manieren welke thema's de komende periode aandacht nodig hebben. De twee meestgenoemde adviezen aan een nieuw kabinet zijn het aanpakken van de kloof tussen burgers en politiek en het verder afhandelen van de coronacrisis. Bij dat laatste gaat het vooral over het op gang brengen van het vaccineren en vervolgens het openen en herstellen van de economie. Bij de relatie tussen burgers en overheid geven mensen aan dat ze meer eerlijkheid en openheid willen en een stabiele regering die problemen aanpakt en naar mensen luistert. Als we vragen aan welke beleidsterreinen aandacht moet worden besteed, zijn de meestgenoemde prioriteiten het zorgen voor betaalbare woningen en het verbeteren van de gezondheidszorg en het onderwijs. In antwoord op open vragen komt daarnaast het aanpakken van klimaatverandering vaak terug.

→ p. 40-52

Hoge verwachtingen van de overheid én steun voor eigen verantwoordelijkheid

Voor de oplossing van maatschappelijke problemen en het zorgen voor verandering hebben mensen hoge verwachtingen van de overheid. Die moet beschermen, inspireren en zich opstellen als een betrouwbare partner. Maar ook burgers zelf hebben een rol. 39% is het eens met de stelling dat burgers meer zelf verantwoordelijk moeten zijn in plaats van een beroep te doen op overheidsvoorzieningen. 20% is het hiermee oneens, 37% is neutraal. Zowel voor- als tegenstanders van deze stelling vinden het belangrijk dat mensen zelf verantwoordelijkheid (kunnen) nemen voor hun leven én dat er een sociaal vangnet is voor wie dat niet kan of pech heeft. Als het gaat om de verdeling van de verantwoordelijkheid tussen burgers en de overheid, zien mensen wel grote verschillen tussen terreinen: voor een gezonde leefstijl zouden mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn. Als het gaat om duurzame woningen, kinderopvang en een inkomen bij werkloosheid vindt de grootste groep dat de overheid meer moet doen. In vergelijking met tien jaar geleden, toen we ook onderzoek deden naar dit thema, nam de steun voor 'meer eigen verantwoordelijkheid' iets af en namen de verwachtingen over wat de overheid moet doen toe.

→ p. 52-63

Inhoud

	Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2021	2
	Ten geleide	5
1	Hoe gaat het met Nederland?	6
2	Nederland na de coronacrisis	37
	Verantwoording	65

Ten geleide

In dit 52ste kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de publieke opinie in Nederland in het tweede kwartaal van 2021. In het eerste kwartaal was er geen meting (zie de Verantwoording achterin voor een toelichting). In hoofdstuk 1 volgen we de ontwikkelingen in de stemming over het land, verwachtingen en tevredenheid onder burgers, zorgen over corona en opvattingen over de corona-aanpak, institutioneel en sociaal vertrouwen, de belangrijkste zorgen en opvattingen over de politiek. In hoofdstuk 2 richten we ons op hoe mensen de nabije toekomst na corona voor zich zien. We gaan na of Nederlanders denken dat de samenleving weer terug kan naar hoe het was, welke thema's de komende tijd centraal moeten staan en wie daarmee aan de slag moet gaan. Tot slot staan we stil bij de gewenste verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en burgers.

We maken gebruik van de COB-kwartaalenquête (gesloten en open vragen) en twaalf online groepsinterviews, uitgevoerd door onderzoeksbureau Kessels & Smit (zie de Verantwoording achterin voor meer informatie). Deze onderzoeken zijn allemaal gehouden in april 2021. Als we in de tekst deelnemers aan de enquête en de online groepsinterviews citeren, vermelden we achter het citaat hun geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Bij de groepsinterviews geven we daarnaast aan uit welk gesprek het citaat afkomstig is.

Het nieuws ging tijdens het veldwerk vooral over de derde golf, lockdown en formatiecrisis

Tijdens de veldwerkperiode (5-28 april 2021) stond het nieuws in het teken van de derde coronagolf, de verlenging van de beperkende coronamaatregelen, de vaccinaties en de politieke crisis in Den Haag. In die periode gold er in Nederland een lockdown en een avondklok. Je kon alleen op afspraak winkelen en het advies was om bezoek thuis te beperken tot één persoon per dag. Het basisonderwijs en de kinderdagopvang waren in februari weer opengegaan (naschoolse opvang tweede helft april), het voortgezet onderwijs ging in maart open en het hoger onderwijs eind april op beperkte schaal. De horeca, bioscopen en sportscholen bleven gesloten. Half april kondigde (demissionair) premier Rutte aan dat het vanwege te hoge besmettingscijfers nog te vroeg was om de coronamaatregelen te versoepelen, maar hij presenteerde wel een stappenplan voor de heropening van de samenleving met ingang van 28 april. Het vaccinatieprogramma is begin 2021 van start gegaan; in april was er veel nieuws over mogelijke bijwerkingen van de AstraZeneca- en Janssen-vaccins. In april, drie weken na de verkiezingen, begon een politieke crisis in Den Haag. De aanleiding was een uitgelekte notitie van toenmalig verkenner Ollongren eind maart. Op 1 april stemde de meerderheid van de Tweede Kamer voor een motie van afkeuring tegen (demissionair) premier Rutte, nadat bekend werd dat hij bij zijn gesprek met de ex-verkenner de naam van CDA-Kamerlid Omtzigt (aanjager van de toeslagenaffaire) had genoemd, terwijl hij dat eerder had ontkend. De daaropvolgende politiek turbulente weken in april stonden in het teken van de politieke nasleep van de toeslagenaffaire en het debat over de vastgelopen formatie.

1 Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

- Mensen zijn minder pessimistisch over de richting die het met Nederland opgaat: 54% vindt het de verkeerde kant opgaan, waar dat in het najaar nog 66% was. Deze groep is vooral negatief over de recente politieke ontwikkelingen en de aanpak van de coronacrisis, en is bezorgd over toenemende tegenstellingen. Mensen die verwachten dat het de goede kant opgaat (32%) hopen op versoepelingen en een terugkeer naar het oude leven, vinden dat de regering de coronacrisis goed heeft aangepakt en zijn hoopvol over de economie.
 - Het vertrouwen in de regering is sterk gedaald in vergelijking met een halfjaar geleden: in april 2021 geeft 46% de regering een voldoende, in oktober was dat 66%. Vaak genoemde redenen in april 2021 om het (gebrek aan) vertrouwen te motiveren zijn het politieke debat over de vastgelopen formatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire. De politiek wordt ook veel vaker genoemd als belangrijk maatschappelijk probleem.
 - Minder mensen maken zich (tamelijk of heel) veel zorgen over het coronavirus: 62% in april 2020 en 37% in april 2021. Veelgenoemde zorgen zijn de eigen gezondheid en die van naasten, de duur van de pandemie en de gevolgen daarvan voor de samenleving, en de vaccinatiestrategie.
 - Het sociaal vertrouwen nam aan het begin van de coronacrisis tijdelijk toe, maar is sinds de zomer van 2020 op het niveau van voor de coronacrisis: 62% vindt de meeste mensen te vertrouwen.
 - Het aandeel mensen dat een versoepeling van de coronamaatregelen wil, verdubbelde tussen oktober 2020 en april 2021: van 18% naar 40%. Het aandeel dat een overheid wil die meer bepaalt, is gedaald van 75% in oktober 2020 naar 46% in april 2021. Die verschuiving hangt vermoedelijk samen met de veranderende coronacontext (de dalende infectieaantallen, de geldende maatregelen en de vaccinaties).
 - Over de economische toekomst is men in april 2021 minder somber: 41% verwacht een verslechtering, in oktober was dat nog 79%. De tevredenheid met de eigen financiële situatie blijft groot.
-

In dit hoofdstuk gaan we in op de stemming in Nederland in april 2021. We leggen daarbij de nadruk op de ontwikkelingen in het afgelopen coronajaar,¹ toen de publieke opinie veel beweeglijker was dan eerder. De (beoordeling van) de coronasituatie van dat moment drukte vaak een stempel op de stemming en opvattingen. In april 2021 is dat ‘coronaperspectief’ nog nadrukkelijk aanwezig, maar zien we ook een andere kwestie naar voren komen: drie weken na de verkiezingen ontstond een politieke crisis in Den Haag met verhitte Kamerdebatten over de kabinetsformatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire (zie kader 1.1). We kijken in dit hoofdstuk onder andere naar de stemming over het land, verwachtingen en tevredenheid, zorgen over corona en opvattingen over de corona-aanpak, institutioneel en sociaal vertrouwen, de belangrijkste zorgen en opvattingen over politieke kwesties. Waar dit hoofdstuk gaat over de stemming en opvattingen in het eerste coronajaar, richt hoofdstuk 2 zich op toekomstbeelden: hoe zien mensen de nabije toekomst na corona voor zich? Denken en willen Nederlanders dat de samenleving weer teruggaat naar hoe het was, welke thema’s zouden de komende tijd centraal moeten staan en wie is er aan zet om daarmee aan de slag te gaan?

¹ We deden het afgelopen coronajaar onderzoek in april, juli en oktober 2020. In januari 2021 was er geen cob-veldwerk. We vergelijken de gegevens van het tweede kwartaal van 2021 dus met de vorige cob-meting in het vierde kwartaal (oktober) van 2020.

Kader 1.1 Dataverzameling tijdens derde golf en politieke crisis

De enquêtedata zijn online verzameld via het LISS-panel tussen 5 en 28 april 2021. Tijdens de veldwerkperiode stond het nieuws in het teken van de derde coronagolf, de verlenging van beperkende coronamaatregelen, de vaccinaties, en de kabinetsformatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire met het debat dat daaruit ontstond over de Haagse bestuurscultuur.

In april was Nederland in lockdown en gold er een avondklok van 22.00 uur 's avonds tot 04.30 uur 's ochtends. Niet-essentiële winkels waren alleen op afspraak open en het advies was om per dag maar één persoon thuis te ontvangen. Begin februari gingen de basisscholen en kinderdagopvang open, scholen in het voortgezet onderwijs openden in maart. Universiteiten en hogescholen waren in april grotendeels dicht, maar eind maart werd bekend dat ze vanaf 26 april weer één dag in de week open konden. De naschoolse opvang ging weer open vanaf 19 april. De horeca, bioscopen en sportscholen bleven gesloten. Op 13 april kondigde (demissionair) premier Rutte aan dat het vanwege te hoge besmettingscijfers nog te vroeg was om de coronamaatregelen te versoepelen. De voorgenomen versoepelingen van 21 april gingen niet door, maar in de persconferentie presenteerde hij met demissionair minister De Jonge wel een stappenplan voor heropening van de samenleving met de mogelijke datum van 28 april als eerste stap. Op 20 april werd aangekondigd dat deze versoepelingen per 28 april doorgingen: de avondklok verviel, men mocht twee personen per dag thuis ontvangen, terrassen gingen op gezette tijden open en winkelen hoefde niet langer op afspraak. Het vaccinatieprogramma is begin 2021 van start gegaan; in april was er veel nieuws over mogelijke bijwerkingen van de AstraZeneca- en Janssen-vaccins. Bijna de helft van de enquête is afgenomen voor de bekendmaking van de verlenging van de lockdown op 13 april. We hebben in de analyse van de COV-enquête ook gekeken naar verschillen in houdingen voor en na die persconferentie en de verschillen tussen de weken (5-12, 13-20, 21-28 april).² De verschillen bleken beperkt.

In april, drie weken na de verkiezingen, begon een politieke crisis die in het teken stond van het debat over de gelekte notities van verkenner Ollongren. Op 1 april stemde de meerderheid van de Tweede Kamer voor een motie van afkeuring tegen de demissionaire minister-president, nadat bekend werd dat hij bij zijn gesprek met de ex-verkenner de naam van CDA-Kamerlid Omtzigt (aanjager van de toeslagenaffaire) had genoemd, terwijl hij dat eerder had ontkend. De eerste formatieverkenning mislukte. Ook was er veel debat over het achterhouden van informatie over de toeslagenaffaire voor de Tweede Kamer.

De stand van het land in tijden van corona

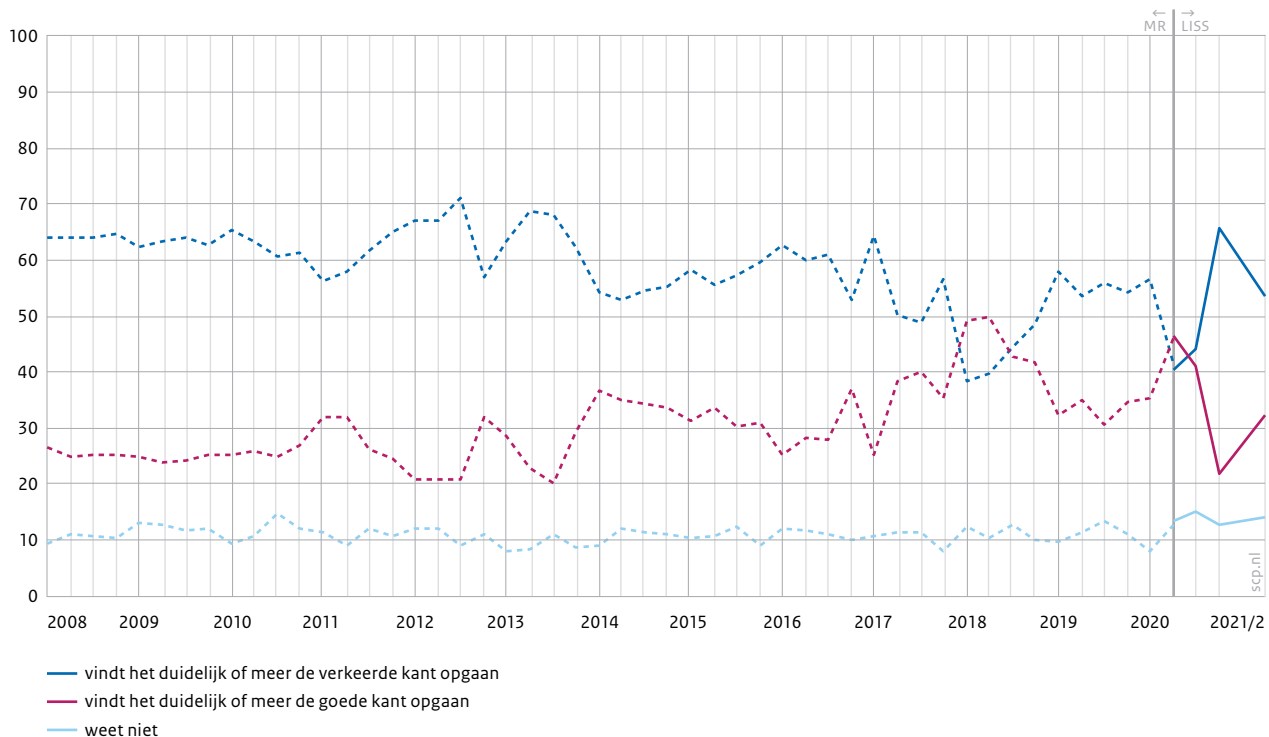
We beginnen dit kwartaalbericht met een blik op de stemming over Nederland als geheel en de manier waarop mensen aankijken tegen de coronacrisis.

Minder mensen pessimistisch over de richting van het land

In april 2021 vindt ruim de helft (54%) het meer de verkeerde dan de goede kant opgaan met Nederland, 32% vindt het de goede kant opgaan. De stemming is in april 2021 positiever dan in oktober 2020 toen 66% het de verkeerde kant vond opgaan (en 22% de goede kant op), maar niet zo positief als aan het begin van de coronacrisis (april 2020): toen vond 40% het de verkeerde kant opgaan en 46% de goede kant op (zie figuur 1.1). Hogeropgeleiden zijn optimistischer over Nederland dan lageropgeleiden: 41% van de hogeropgeleiden vindt dat het de goede kant opgaat, onder lageropgeleiden is dat 23%.

² Omdat sommige groepen sneller dan andere groepen (zoals ouderen) een enquête invullen nadat ze de uitnodiging daartoe hebben gekregen, controleerden we ook voor achtergrondkenmerken bij de analyse naar weekverschillen.

Figuur 1.1 Oordeel over de richting van het land, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)

Bron: COB 2008/1-2021/2

Stemming naast coronacrisis nu ook in het teken van politieke crisis

Het afgelopen jaar werd de stemming gedomineerd door de coronacrisis. Mensen bekeken de ontwikkelingen in Nederland met een ‘coronabril’. Dat wil zeggen dat de coronaontwikkelingen voor een groot deel de kijk op en opvattingen over hoe het met Nederland gaat bepalen (zie ook COB 2020|2 en COB 2020|4). Andere, bij eerdere onderzoeken vaak genoemde redenen om pessimistisch te zijn (bijvoorbeeld verlies van normen en waarden, komst migranten, groeiende kloof tussen arm en rijk, criminaliteit) hoorden we ook, maar veel minder vaak dan voor de coronacrisis (COB 2020|4: 11; COB 2020|2: 35-36). Deze ‘coronabril’ veranderde ook het perspectief waarmee men naar Nederland keek. In april 2020 lag de focus op de korte termijn en werd een vergelijking gemaakt met eerder en met andere landen. Dat zorgde in april 2020 voor een positieve coronastemming: na de eerste coronamaand maart ging het de goede kant op met de coronacijfers, men ervoer meer saamhorigheid dan voorheen, roemde de ‘intelligente lockdown’ en de daadkrachtige crisisleiding van de regering en vond dat Nederland het beter deed dan andere landen. In oktober 2020 zorgde dat kortetermijnperspectief juist voor een negatieve stemming: de coronacijfers gingen de verkeerde kant op, Nederland deed het internationaal gezien slecht, men was niet te spreken over de aanpak van de regering en het saamhorigheidsgevoel uit het voorjaar bleek slechts tijdelijk.

In april 2021 bekijken veel mensen de stand van zaken in Nederland nog steeds vanuit een coronaperspectief. Als we mensen vragen waarom

ze het de goede of verkeerde kant op vinden gaan met Nederland, noemen ze de coronacrisis nog steeds als reden om negatief te zijn over Nederland én bij de redenen om hoopvol te zijn. Maar in de toelichtingen die mensen geven bij hun pessimisme zien we dat ook het politieke debat over de vastgelopen formatie een grote rol speelt bij de beoordeling van de stemming.

Mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan en daarbij de coronacrisis noemen, vinden dat maatregelen ten koste gaan van de economie of ze willen versoepelingen.

‘Corona niet onder controle, geen ruimte voor versoepelingen en een zorgelijke economische toestand.’ (vrouw, 42 jaar, hbo)

Mensen die vinden dat het met Nederland de goede kant opgaat, noemen de ontwikkelingen in de coronacrisis ook, maar zijn juist hoopvol omdat er gevaccineerd wordt en geven aan dat het erop lijkt dat we de pandemie onder controle krijgen. Daarmee komen versoepelingen en het normale leven weer in zicht. Het gaat weer langzaam beter, na een lange herfst en winter.

‘Na het laatste jaar van corona en alle maatregelen zie ik toch langzaam licht aan het einde van de tunnel dat als 80% gevaccineerd is van de bevolking we langzaam weer naar het oude vertrouwde gaan.’ (man, 57 jaar, mbo)

‘Het “einde” van de coronacrisis ligt voor ons, hopelijk wordt binnenkort veel versoepeld, zodat we meer vrijheden hebben.’ (vrouw, 66 jaar, havo/vwo)

‘Door de toename van vaccinatiemogelijkheden zal de vrijheid van burgers en verbetering van de economie gaan toenemen na de huidige pandemie. Voor een groot deel zal er een terugkeer naar de situatie zijn zoals die in 2019 was.’ (man, 73 jaar, hbo)

De optimisten vinden dat de regering de coronacrisis goed heeft aangepakt en zijn hoopvol over de economie. Die lijkt misschien wat minder te worden getroffen dan eerder gedacht. Ook geeft deze groep aan dat we in Nederland in een welvarend land wonen. Voor een enkeling geeft ook de politiek hoop. Met een nieuw kabinet zijn er kansen om bestaande problemen aan te pakken, bijvoorbeeld op het gebied van wonen en duurzaamheid.

Bij de pessimisten is het coronaperspectief minder dominant dan bij de optimisten. Ze noemen de coronacrisis wel regelmatig, maar bij hen komt de politiek vaker langs als reden om somber te zijn. Men is negatief over de politiek in het algemeen of verwijst expliciet naar de politieke nasleep van de toeslagenaffaire en de vastgelopen formatie, het ‘politieke geharrewar’. Op deze onvrede over de politiek gaan we hieronder verder in als we de ontwikkelingen in het politiek vertrouwen bespreken. Naast corona en de politieke situatie, noemen pessimisten een aantal beleidsterreinen die in hun ogen de verkeerde kant opgaan. Voor een groot deel zijn dat terreinen die ook voor de coronacrisis al werden

genoemd: zorgen over de woningmarkt, over toenemende ongelijkheid en stijgende kosten (voor de zorg, huizen), immigratie en toenemende criminaliteit.

‘Groeierende ongelijkheid. Groeiende economische onzekerheid voor jongeren. Een wooncrisis waardoor elk van mijn leeftijdsgenoten zijn leven uitstelt. Vergrijzing, waarbij de kosten voor Aow en pensioen niet meer te dragen zullen zijn. Bezuiniging op lange termijn investeringen zoals onderwijs en onderzoek, wat vooral op de toekomst nare effecten gaat hebben.’ (man, 27 jaar, wo)

‘Te veel immigranten die niet integreren, criminaliteit, kansloze asielzoekers die niet teruggestuurd (kunnen) worden, oprukkende islam, tegenstelling van culturen.’ (man, 69 jaar, hbo)

Ook over de manier waarop we samenleven zijn mensen bezorgd. Ze ervaren dat het individualisme toeneemt, normen en waarden vervagen en hebben het idee dat tegenstellingen toenemen, onder andere op en door sociale media. Ook hier schemert soms het toenemende politieke wantrouwen door.

‘We gaan meer richting een ieder voor zich maatschappij, waarin steeds meer mensen (politici inclusief) ongehinderd door enige vorm van kennis, empathie of saamhorigheid de meest kortzichtige ideeën uitbraken en maar wat graag op andermans tekortkomingen wijzen zonder nog te bedenken hoe ze zelf aan een oplossing kunnen bijdragen.’ (vrouw, 30 jaar, wo)

‘Politieke leiders geven een slecht voorbeeld, heeft z’n uitwerking op de Nederlandse samenleving (eerst hand in eigen boezem steken ofwel goed voorbeeld doet volgen), de verharding en vereenzaming in Nederland neemt zorgelijk toe!’ (man, 69 jaar, havo/vwo)

‘Er is te veel tweedeling in de maatschappij en mensen zijn erg gauw boos en spuien hun gal te pas en te onpas. Zelfs de politiek heeft er af en toe last van helaas.’ (vrouw, 55 jaar, mbo)

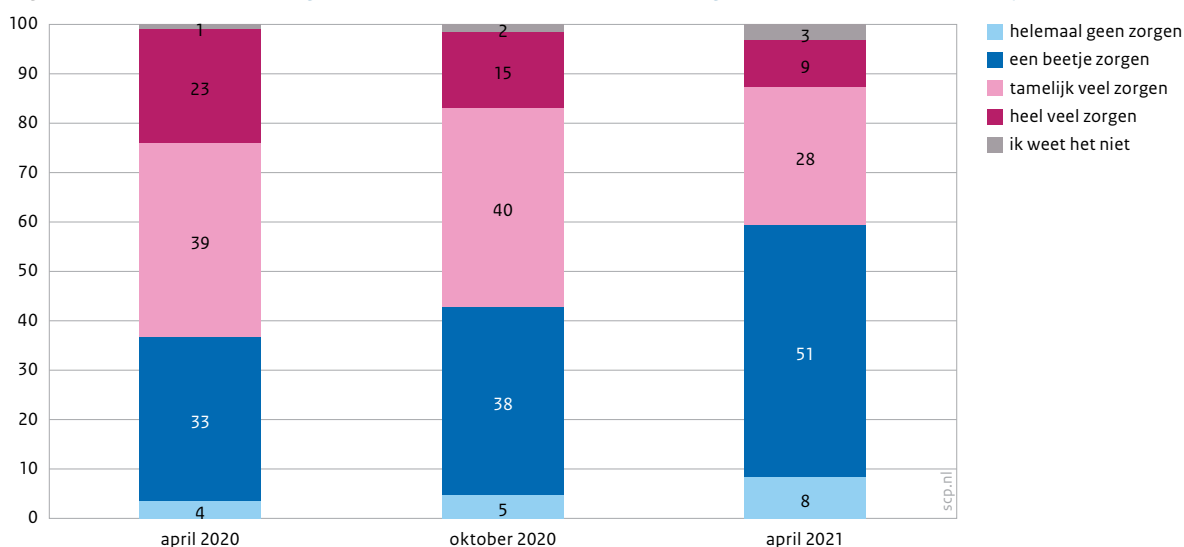
Deze zorgen over een tweedeling worden soms ook expliciet aan de coronacrisis gerelateerd:

‘Er lijkt veel verdeeldheid onder mensen, onder andere door uiteenlopende meningen over corona en de aanpak daarvan. Ook steken er complottheorieën de kop op, ook onder hoog opgeleide mensen. Mensen die eerder stemden voor een groene partij die voor immigratie is, stemmen nu op Forum, alleen maar omdat deze partij tegen het huidige coronabeleid is. Deze verdeeldheid en complottheorieën zijn een gevaar voor de stabiliteit van de samenleving.’ (vrouw, 34 jaar, hbo)

Zorgen over het coronavirus iets afgenomen

De coronacrisis bepaalt (samen met politieke ontwikkelingen) nog steeds het perspectief van mensen op Nederland, maar in april 2021 maken minder mensen zich grote zorgen over het coronavirus dan een

Figuur 1.2 Mate van bezorgdheid over het coronavirus, bevolking van 18+, 2020/2-2021/2 (in procenten)^a

a 'In welke mate maakt u zich zorgen over covid-19, het "coronavirus"?' Deze vraag is in juli 2020 niet aan het LISS-panel voorgelegd.

Bron: COB-LISS 2020/2-2021/2

halfjaar geleden. Ruim een derde maakt zich hier (tamelijk of heel) veel zorgen over (37%), de helft (51%) maakt zich een beetje zorgen en 8% maakt zich helemaal geen zorgen (zie figuur 1.2). In 2020 waren die verhoudingen omgekeerd: een (ruime) meerderheid maakte zich toen (tamelijk of heel) veel zorgen over het coronavirus, en ongeveer een derde maakte zich een beetje zorgen. Vrouwen (42%) zijn wat vaker bezorgd over het coronavirus dan mannen (33%), ook ouderen maken zich iets meer zorgen (47%), terwijl 18-34-jarigen zich juist weinig zorgen maken (26%) (zie COB 2020|2: 10-12 voor een verklaring van deze verschillen naar geslacht en leeftijd).

Coronazorgen over gezondheid, de duur van de crisis en de vaccinatiestrategie

We vroegen mensen om in hun eigen woorden op te schrijven waar hun coronazorgen over gaan. In april 2020 hadden die zorgen voornamelijk betrekking op de gezondheid (van kwetsbare groepen) en de economie (COB 2020|2). In juli werden deze aangevuld met zorgen over de komst van een tweede golf en de gebrekkige naleving van de coronamaatregelen door anderen. In oktober waren de zorgen over gezondheid en economie weer prominenter aanwezig dan in de zomer (COB 2020|4). Net als in eerdere metingen zien we in april 2021 een grote diversiteit aan zorgen, maar de meestgenoemde zorgen verzamelen zich grofweg rondom drie thema's: de eigen gezondheid en die van naasten, de duur van de pandemie en de gevolgen daarvan voor de samenleving en, als nieuwe bron van zorg, de vaccinatiestrategie.

In april en juli 2020 werden zorgen over de eigen gezondheid niet zo vaak genoemd. In oktober gebeurde dit al vaker en ook in april 2021 is de eigen gezondheid een vaak vermelde zorg. Men noemt dan niet alleen de angst voor een besmetting en het directe ziektebeeld dat daarbij kan

komen kijken, maar een enkeling benoemt ook de mogelijk lange herstelperiode na de ziekte. Al vanaf het begin van de pandemie heersen er zorgen om de gezondheid van kwetsbare naasten en dat is nu niet anders.

‘Bang dat mijn dierbaren en ik zelf ziek worden.’ (vrouw, 36 jaar, mbo)

‘Met de vaccinaties op komst is er uitzicht op het terugdringen van dit virus dus de grote zorg is weg, wel blijf ik mij licht zorgen maken dat ik zelf besmet raak. Bij een besmetting maak ik me dan wel weer wat meer zorgen over de lichamelijke klachten die een besmetting met zich mee brengt en dan in het bijzonder de beschadigde longblaasjes en de daarbij komende benauwdheid.’ (man, 51 jaar, vmbo)

Ook het niet naleven van de maatregelen door anderen en het gebrek-kige verantwoordelijkheidsgevoel dat daaruit blijkt, blijft een bron van zorgen. Hierbij krijgen overtreders van de coronamaatregelen het verwijt dat zij het virus niet serieus genoeg nemen, en zij worden gezien als de reden dat de strikte maatregelen langer van kracht moeten blijven.³

‘Mensen proberen op alle mogelijke manieren de voorgestelde maatregelen te negeren, of zo aan te passen naar hun eigen wensen dat ze er zelf geen ongemak door hebben. Als dat zo blijft, zal het nog heel lang duren voor we van alle ellende af zijn.’ (vrouw, 71 jaar, mbo)

Net als in oktober maakt men zich zorgen over hoelang het nog gaat duren en wat de gevolgen daarvan zullen zijn voor de samenleving. Daarbij worden bijvoorbeeld negatieve gevolgen genoemd voor de gezondheidszorg. Enerzijds gaat het dan om de afschaling van de reguliere zorg vanwege de hoge ziekenhuisbezetting door coronapatiënten. Anderzijds baart ook de hoeveelheid mentale gezondheidsproblemen die na corona zichtbaar worden mensen zorgen. Sommige mensen noemen daar ook de economie, maar in vergelijking met 2020 geven minder mensen aan zich zorgen te maken over de economische gevolgen van de coronacrisis. Verderop zullen we ook zien dat de economische verwachtingen dit kwartaal veel optimistischer zijn dan in 2020.

‘Veel mentale problemen bij mensen, economie verslechtert. Kleine ondernemingen gaan failliet.’ (man, 22 jaar, havo/vwo)

‘Effecten op de economie, effecten op de persoonlijke levens van mensen die geraakt zijn, onzeker hoelang het allemaal gaat duren.’ (vrouw, 52 jaar, wo)

Een derde, en nieuwe set van zorgen in april 2021 zijn zorgen over de vaccinatiestrategie en met name het lage tempo van vaccineren.

‘Het vaccineren gaat veel te langzaam! Mijn 91-jarige moeder is pas gevaccineerd. Bij mij in het ziekenhuis komen geregeld patiënten met corona, maar de verpleging is nog steeds niet ingeënt.’ (vrouw, 64 jaar, vmbo)

3 In het onderzoek ‘Een jaar met corona’ constateerden we ook al dat Nederlanders in oktober 2020 mensen die coronaregels overtreden vaak noemden als gevraagd werd of er een groep is (en zo ja welke) die schuldig is aan de aanhoudende besmettingen.

Hoewel uit de toon van deze specifieke categorie zorgen op te maken is dat er een grote bereidheid is om gevaccineerd te worden, vraagt men zich ook af hoe effectief het vaccin is op dit moment, maar ook als er toekomstige varianten van het virus opduiken. Sowieso worden er relatief veel zorgen geuit over het ontstaan van mutaties en of we het virus daardoor ooit onder controle kunnen krijgen.

‘De kans bestaat dat agressievere mutaties ons inhalen terwijl wij proberen met vaccinaties Covid uit te roeien. De race is nog niet gelopen.’
(man, 48 jaar, wo)

‘Eigen gezondheid en doordat er nog steeds zeer veel besmettingen zijn komen er steeds meer mutaties waardoor de ziekte nog jaren onder ons blijft en mogelijk steeds besmettelijker en dodelijker wordt.’
(man, 74 jaar, wo)

‘Is de vaccinatie voldoende, geeft deze voldoende bescherming? Hoeveel soorten corona zijn er? Komen hier speciale vaccinaties voor?’
(vrouw, 62 jaar, vmbo)

Minder steun voor strengere maatregelen bij corona-aanpak dan in oktober

Het afgelopen jaar hebben we mensen in de vragenlijst ook een aantal coronadilemma's voorgelegd over eigen verantwoordelijkheid, de coronamaatregelen en afwegingen tussen volksgezondheid enerzijds en economie en vrijheid anderzijds (zie tabel 1.1). In vergelijking met oktober 2020 – toen Nederland aan het begin van de (toen nog ‘gedeeltelijke’) lockdown stond – is er in april 2021 meer verdeeldheid over deze coronadilemma's. In oktober was er een duidelijke meerderheid voor een strenge overheid, voor strenge maatregelen en stelde men volksgezondheid veelal boven vrijheid. In april 2021 zijn deze duidelijke meerderheden weg en is er minder steun voor een strengere corona-aanpak.

Bij de keuze tussen eigen verantwoordelijkheid en een overheid die meer bepaalt en boetes uitdeelt, kiest in april 2021 de grootste groep (46%) voor een overheid die meer bepaalt. De groepen die het goed vinden zoals het is (29%) en die meer eigen verantwoordelijkheid voor burgers willen (26%), houden elkaar in evenwicht. In vergelijking met een halfjaar geleden is die laatste groep gegroeid en nam de voorkeur voor een strenge overheid sterk af.

In oktober, toen we aan de start stonden van een tweede infectiegolf, was er nadrukkelijk behoefte aan strengere maatregelen om het virus in te dammen. Twee derde van de respondenten gaf toen de voorkeur aan strengere maatregelen boven versoepeling. In april, na een lange periode van strikte maatregelen, is dat nog maar één derde. Het aandeel dat aangeeft soepelere maatregelen te willen, is in diezelfde tijd verdubbeld van 18% naar 40% en is nu de grootste groep.

Als mensen moeten kiezen tussen beschermen van de volksgezondheid en het beschermen van vrijheid, dan zien we dat ongeveer gelijke groepen van mening zijn dat de volksgezondheid prioriteit moet hebben (35%), het goed is zoals het nu is (35%) of dat individuele vrijheden

Tabel 1.1 Tegenstellingen over corona-aanpak, bevolking van 18+, 2020/2-2021/2 (in procenten)^{a, b, c}

	20/2 (april)	20/4 (oktober)	21/2 (april)
0 – 4 eigen verantwoordelijkheid	7	10	26
5 het is goed zoals het is	37	15	29
6 – 10 boetes en overheid bepaalt ^d	57	75	46
0 – 4 beschermen gezondheid kwetsbaren	27	33	28
5 het is goed zoals het is	46	32	32
6 – 10 beperken gevolgen economie ^e	27	35	40
0 – 4 volksgezondheid beschermen	35	52	35
5 het is goed zoals het is	46	27	35
6 – 10 individuele vrijheden beschermen ^f	19	22	30
0 – 4 strengere maatregelen		65	33
5 het is goed zoals het is		17	27
6 – 10 versoepelen maatregelen ^g		18	40

a Vraagstelling: 'Mensen kunnen van mening verschillen over de beste manier om met covid-19 (het coronavirus) en de gevolgen ervan om te gaan. Nu volgen steeds twee tegengestelde posities (bij 0 en 10) en daartussen bij cijfer 5 de huidige situatie zoals u die waarneemt. Kunt u voor deze kwestie aangeven hoe u erover denkt?'

b De weergegeven percentages zijn steeds exclusief 'weet niet'. Het aandeel mensen dat 'weet niet' noteerde, lag tussen de 2% en 5%.

c Deze vragen zijn in juli 2020 niet aan het LISS-panel voorgelegd.

d (o) De overheid moet meer overlaten aan de verantwoordelijkheid van burgers en hoogstens adviezen geven – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) De overheid moet meer bepalen wat wel en niet mag, en boetes uitdelen aan wie regels overtreedt.

e (o) Het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid moet meer prioriteit krijgen – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) Het beperken van negatieve economische gevolgen moet meer prioriteit krijgen.

f (o) De overheid moet de volksgezondheid beter beschermen – ook al gaat dat ten koste van individuele vrijheden – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) De overheid moet individuele vrijheden beter beschermen – ook al gaat dat ten koste van de volksgezondheid.

g (o) Er moeten strengere maatregelen worden genomen om het coronavirus in te dammen – (5) Het is goed zoals het nu is – (10) De maatregelen om het coronavirus in te dammen moeten worden versoepeld (alleen gevraagd in COB-LISS 2020/4 en 2021/2).

Bron: COB-LISS 2020/2-2021/2

beschermd moeten worden (30%). Die laatste groep wordt wel steeds groter: van 19% in april 2020, naar 22% in oktober en 30% in april 2021.

Wat de keuze tussen het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid en het beschermen van de economie betreft, zien we dat het aandeel dat vindt dat het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid meer prioriteit moet krijgen, met 28% vrij stabiel is.⁴ Wel is zichtbaar dat het beschermen van de economie gestaag meer prioriteit krijgt. In april 2020 gaf 27% hier nog de voorkeur aan, wat steeg naar 35% in oktober en naar 40% in april 2021.

We hebben dit kwartaal niet met mensen doorgepraat over hoe ze aankijken tegen de afweging gezondheid versus vrijheid of gezondheid van kwetsbaren versus economie. We kunnen dus niet precies zeggen waarom het belang van economie en vrijheid (langzaam) terrein wint. De bevindingen lijken in lijn met de onderzoeken van de RIVM-gedragsunit, waarin te zien is dat de steun voor de coronamaatregelen terugloopt (vooral bij maatregelen om sociale contacten te beperken)⁵ en dat sinds het begin van de coronacrisis steeds minder mensen het eens zijn

4 Er zijn ook mensen die erop wijzen dat dit een valse tegenstelling is, maar omdat het een kwestie is die vaker terugkomt in het publieke debat, leggen we haar toch zo voor.

5 Zie www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/draagvlak.

met de stelling dat bij het bepalen van de maatregelen de Nederlandse overheid maatschappelijke belangen goed afweegt.⁶ Wat daarbij kan meespelen, is dat de crisis langer duurt en daarmee de negatieve gevolgen van de coronamaatregelen zichtbaarder worden. Ook de start van de vaccinatiecampagne kan een rol spelen. Een groot deel van de meest kwetsbaren in de samenleving was in april immers gevaccineerd of zou dat spoedig worden. Dit kan het afwegingskader waarbinnen deze vraag wordt beoordeeld hebben veranderd. Met het stijgen van de vaccinatiegraad daalt het gezondheidsrisico voor mensen met een kwetsbare gezondheid en kunnen andere zaken, zoals het beperken van negatieve gevolgen voor de economie, meer prioriteit krijgen.

Ouderen zijn over het algemeen terughoudender in hun voorkeur voor autonomie, vrijheid en versoepeling. Een groter aandeel van de gepensioneerden wil dat de overheid bepaalt wat wel en niet mag (59%). 55-plussers zijn minder vaak voorstander van versoepelingen (30%), verkiezen individuele vrijheden minder vaak boven de volksgezondheid (25%) en willen minder vaak meer prioriteit voor de economie (34%) dan mensen uit jongere leeftijdsgroepen (samengenomen resp. 46%, 33% en 44%). Met name de jongste leeftijdsgroep heeft op sociaal vlak veel moeten inleveren, terwijl de gezondheidsrisico's bij een infectie voor hen minimaal waren. Dat de meest kwetsbaren nu gevaccineerd zijn, kan voor hen extra reden zijn voor meer vrijheid en versoepelingen. Ook zijn er substantiële verschillen zichtbaar naar politieke voorkeur. Zo willen met name aanhangers van PVV/FvD graag meer eigen verantwoordelijkheid voor burgers (49%) en versoepeling van maatregelen (59%).⁷ Aanhangers van PvdA/GL laten een tegenovergesteld beeld zien. Een kleiner aandeel van hen wil meer eigen verantwoordelijkheid voor burgers (15%), versoepeling van maatregelen (24%), verkiest individuele vrijheden boven volksgezondheid (18%) en wil dat het beperken van negatieve gevolgen voor de economie voorrang krijgt (25%).

Verwachtingen over economie en tevredenheid met het leven

Het begin van de coronacrisis kenmerkte zich door een sterke verslechtering van de economische verwachtingen. De tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven veranderde nauwelijks. Hoe staat het er een jaar later voor?

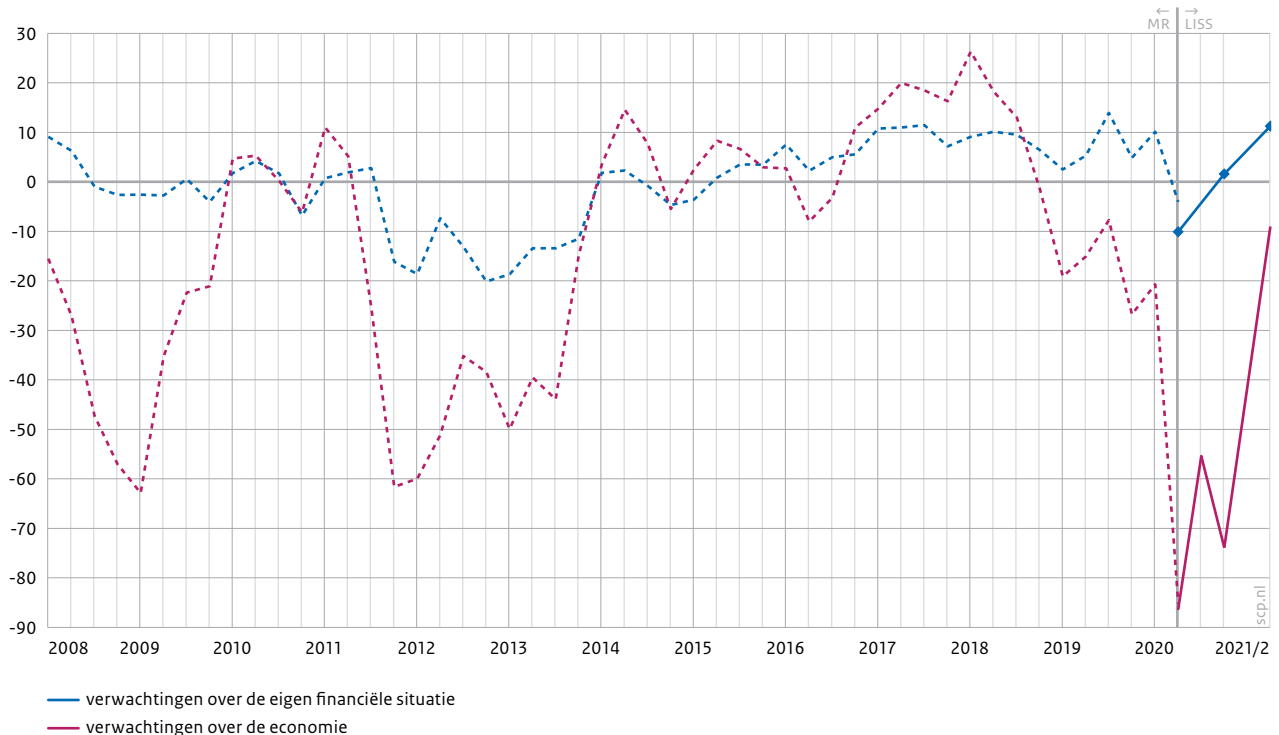
Minder somberheid over economische toekomst, optimistischer over eigen financiële toekomst

De verwachtingen over de economische toekomst waren in april 2020 somber: 89% verwachtte toen dat het (veel) slechter zou gaan met de Nederlandse economie, 3% verwachtte een verbetering. Een jaar na het begin van de coronacrisis (april 2021) ziet men het positiever in: 41% verwacht een verslechtering en 32% verwacht in april een betere economische toekomst. 28% denkt dat de Nederlandse economie gelijk zal blijven. Als we het aandeel optimisten verminderen met het aandeel pessimisten, levert dat een nettoscore op van -9 (ter vergelijking: in april

6 Zie www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/communicatie-en-vertrouwen. Anders dan het rivm doet, kijken we in het cob niet naar de steun voor of naleving van specifieke maatregelen. Wij proberen een algemene indruk te krijgen van opvattingen over dilemma's die in het publieke debat spelen of speelden, zoals meer versoepelen of strengere maatregelen. Hiermee hebben wij geen zicht op de oordelen over specifieke maatregelen en de verschillen die daartussen kunnen bestaan. Uit rivm-onderzoek naar steun voor maatregelen en naleving ervan, blijkt dat draagvlak voor een maatregel niet altijd wil zeggen dat men zich ook aan de maatregelen houdt (en vice versa). Daarbij spelen ook andere factoren een rol, zie www.rivm.nl/gedragsonderzoek/trendonderzoek.

7 Het hogere aandeel dat voor versoepelingen is, is onder PVV/FvD-aanhangers niet langer significant als gecontroleerd wordt voor sociaal-demografische kenmerken, al is er niet één specifiek kenmerk aan te wijzen dat het effect kan verklaren.

Figuur 1.3 Verwachtingen over economie en eigen financiën, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in nettoscores)^a

a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % dat verbetering verwacht – % dat verslechtering verwacht bij de Nederlandse economie en de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. Verwachtingen van de eigen financiële situatie zijn niet in 2020/3 (juli) voorgelegd, daarom zijn de drie meetpunten in LISS gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2021/2

2020 was de nettoscore -86). Er zijn in 2021 weliswaar nog steeds iets meer pessimisten dan optimisten als het gaat om de economie, maar gemiddeld zijn mensen aanzienlijk optimistischer dan aan het begin van de coronacrisis (zie figuur 1.3).

Dat toenemende economisch optimisme sluit aan bij de cijfers van het CBS: de stemming onder consumenten zit in een opwaartse beweging sinds het najaar van 2020, men is weer positief (en steeds positiever sinds oktober 2020) over het economische klimaat in de komende twaalf maanden.⁸ Hoewel de Nederlandse economie het jaar 2021 begint met een kleine economische krimp, zijn de vooruitzichten voor de rest van het jaar gunstig. Zowel De Nederlandsche Bank (DNB) als het Centraal Planbureau rapporteert in maart 2021 dat economisch herstel in zicht is en dat de Nederlandse economie veel veerkracht vertoont.⁹ DNB verwacht dat 2021 economisch gezien 'een jaar met twee gezichten' wordt: waar de eerste helft nog in het teken staat van veel coronabesmettingen en beperkende maatregelen (wat zorgt voor economische krimp), zorgt het opstarten van het vaccinatieprogramma en het afschalen van de maatregelen voor een economische opleving in de tweede helft van 2021. Deze positieve berichten zorgen mogelijk voor meer economisch optimisme, net als het vaccineren en meer versoepelingen in het vooruitzicht.¹⁰ We zagen bij de vraag waarom het de goede kant opgaat

8 Bij het CBS is in april 2021 het aandeel optimisten over de toekomstige algemene economische situatie zelfs net iets hoger dan het aantal pessimisten. Een jaar geleden, in april 2020, rapporteerde het CBS dat Nederlanders nog nooit zo negatief waren over de economie in de komende twaalf maanden: Consument minder negatief in april, te lezen via www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/83693NED#Economische-SituatieKomende12Maanden_5.

9 Zie voor De Nederlandsche Bank [dnb_analyse_tussenraming_maart_2021.pdf](https://www.dnb.nl/analyse_tussenraming_maart_2021.pdf) en voor het Centraal Planbureau www.cpb.nl/centraal-economisch-plan-cep-2021.

10 Centraal Economisch Plan (CEP) 2021, raming maart 2021, www.CPB.nl.

met Nederland enkele mensen als redenen noemen dat de economie weer zal aantrekken nu er versoepelingen aan komen; ook noemen minder mensen de economie als reden om zich zorgen te maken over het coronavirus.

Aan het begin van de coronacrisis sloeg de verwachting van de eigen financiële situatie om van licht optimisme naar licht pessimisme (COB 2020|2: 31). In de zomer van 2020 nam het optimisme wat toe en die lijn zet door. Ook in april 2021 zijn er meer optimisten dan pessimisten: 23% verwacht een verbetering, 12% verwacht dat het de komende maanden (veel) slechter zal gaan met de eigen financiën (nettoscore van +11, zie figuur 1.3). 65% verwacht een gelijke financiële situatie.

Hogeropgeleiden weer optimistischer over economie

Terwijl de economische somberheid afneemt, nemen de verschillen in economische verwachtingen juist weer toe. Aan het begin van de coronacrisis werd de somberheid breed gedeeld. Ook eind 2008 en eind 2011, toen de economische stemming somber was, werden de opleidingsverschillen tijdelijk kleiner.¹¹ In april 2021 is de stemming optimistischer en zijn de verschillen tussen de opleidingsniveaus terug. Van de hogeropgeleiden verwacht 33% een verslechtering van de economie, van de lageropgeleiden is dat 51%. Dat hogeropgeleiden positiever zijn over de economische toekomst dan lageropgeleiden zagen we voor de coronacrisis ook en heeft mede te maken met hun stabielere inkomenspositie.¹²

Tevredenheid eigen financiën en economie blijft hoog

De tevredenheid met de eigen financiële situatie is sinds april 2020 redelijk stabiel en vergelijkbaar met de situatie voor de crisis: 81% geeft de eigen financiële situatie een voldoende (tabel 1.2). Van de niet-werkenden (59%), mensen in het laagste inkomenskwartiel (67%) en jongeren (68%) is een kleiner aandeel tevreden. De tevredenheid met de Nederlandse economie ligt op dit moment hoog: een ruime meerderheid (73%) geeft de Nederlandse economie een voldoende. Dat aandeel is vergelijkbaar met een halfjaar geleden, maar lager dan aan het begin van de coronacrisis (82% tevreden) en voor de crisis toen de tevredenheid met de economie ook boven de 80% lag (zie COB 2020|1). Ook in het begin van de economische crisis van 2008 zagen we de economische verwachtingen sterk fluctueren, terwijl de tevredenheid met de economie zich aanvankelijk stabiel toonde. Dat lijkt ook nu het geval. We hebben dit kwartaal niet met mensen doorgepraat over hun beelden van de economie, maar een mogelijke verklaring voor de economische tevredenheid is dat de recessie dankzij de steunpakketten van de overheid vooralsnog meevalt. Men heeft het idee dat het beter gaat dan elders of bekijkt het relatief: voor de situatie waarin we zitten gaat het zo slecht nog niet. Net als bij de economische verwachtingen zijn er opleidingsverschillen: lageropgeleiden geven de economie minder vaak een voldoende dan hogeropgeleiden (65% vs. 81%).

11 J. den Ridder, Publieke opinie, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020 (<https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie>).

12 We hebben niet voldoende informatie over werkzekerheid van mensen. Wel weten we van lageropgeleiden dat zij vaker een flexibel contract hebben (waarvan de minderheid daar vrijwillig voor heeft gekozen) en dat kan zorgen voor een minder optimistische blik op de economische toekomst, zie CPB, *Centraal Economisch Plan 2019*, te raadplagen via www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/Centraal-Economisch-Plan-CEP-2019.pdf.

Tabel 1.2 Tevredenheid met de economie en eigen financiële situatie, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^a

	2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2019	20/1	20/2 (MR)	20/2 (LISS)	20/3	20/4	21/2
Nederlandse economie	73	60	68	82	82	86	82	75	71	73
eigen financiële situatie	86	82	80	83	86	88	83	86	83	81

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de Nederlandse economie / uw eigen financiële situatie?'

Bron: COB 2008/1-2021/2

Tevredenheid met het eigen leven blijft hoog, ondanks wat in de knel kwam

Ondanks veranderingen in de striktheid van coronamaatregelen in het afgelopen jaar, is hoe gelukkig we ons voelen stabiel door de tijd heen. In april 2021 geeft 71% aan (erg) gelukkig te zijn. Ook de tevredenheid met andere aspecten van het leven blijft groot. 84% van de mensen is voldoende tevreden met de eigen gezondheid en 85% met de dagelijkse activiteit. Het aandeel dat aangeeft gelukkig te zijn, is wel flink lager onder mensen in het laagste inkomenskwartiel: slechts 55% van hen geeft aan (erg) gelukkig te zijn. Ook geven mensen uit het laagste inkomenskwartiel hun eigen gezondheid gemiddeld een 6,5 en hun dagelijkse bezigheid een 6,6, terwijl mensen uit het hoogste inkomenskwartiel respectievelijk een 7,5 en een 7,3 geven.¹³

Hoewel de gemiddelde tevredenheidscijfers voor alle groepen respondenten onverminderd hoog zijn, is het goed denkbaar dat mensen hun leven anders beoordelen in tijden van crisis. Het kan zijn dat men de eigen tevredenheid in relatie tot de huidige situatie inschat ('er is nu een pandemie, maar ik heb het zo slecht nog niet'). Eerder onderzoek laat bijvoorbeeld ook zien dat er tijdens de economische crisis vanaf 2008 weinig verandering was in de tevredenheid met het leven.¹⁴ Dit betekent niet noodzakelijk dat men geen verschil ervaart tussen de kwaliteit van het leven vóór en tijdens corona. Als men de directe vergelijking maakt, kunnen die ervaringen namelijk wél naar voren komen. Dit is een bekend fenomeen. Zo bleek in oktober 2020 uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat het psychisch welbevinden in vergelijking met voor de coronacrisis stabiel is gebleven, maar dat meer dan 40% van de mensen wél aangaf zich somberder te voelen dan een jaar geleden (vóór de coronacrisis).¹⁵

Groepsgesprekken: het sociale leven ligt ruim een jaar bijna stil

In twaalf online groepsinterviews hebben de onderzoekers van bureau Kessels & Smit met 46 deelnemers doorgepraat over hun positieve en negatieve ervaringen tijdens de coronacrisis. Bijna iedereen deelde wel een verhaal van iets wat het afgelopen jaar in de knel is gekomen door de coronacrisis. Minder dan de helft van de deelnemers deelde (ook) een positief verhaal. De dingen die mensen noemen die ze erg missen en weer graag terug naar normaal zouden willen, gaan meestal over activiteiten die het leven leuk maken en betekenis geven, vaak samen met anderen. Het gaat over sport, bioscoopbezoek, concerten of

13 Deze verschillen naar inkomen zien we ook terug in eerder en ander onderzoek naar levenstevredenheid en geluk in de periode 2008-2019, zie J. Boelhouwer en F. Vonk, *Kwaliteit van leven*, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020. Geraadpleegd op 28 mei 2021 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/kwaliteit-van-leven>.

14 J. Boelhouwer en Fieke Vonk, *Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven*, in: Annemarie Wennekers, Jeroen Boelhouwer, Crétien van Campen en Jeanet Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019.

15 Zie www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/03/03/een-jaar-met-corona.

terrasbezoek en tal van andere activiteiten. Het gaat daarbij niet alleen om de activiteiten die mensen doen, maar ook met *wie* ze die doen. Door het wegvallen van gezamenlijke hobby's missen mensen ook de relaties die daarbij hoorden. Sociaal contact wordt ook erg gemist.

'Ik ga graag weekendjes weg met m'n vriendin, dan borrelt dat op, en stappen we spontaan in de auto of de trein en gaan een eind weg. En dan zien we daar wel. En dat kan allemaal niet meer. Het is vrijheidsbeperkend. Zeker als het gaat om de culturele ontspanning. Ik ga graag naar optredens, zou zelfs naar Pearl Jam gaan in Hyde Park met m'n zoon. Dat gaat allemaal niet door.' (gesprek 4, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

'Wat ik heel erg vind, is dat ik persoonlijk al zo lang als dit duurt mijn kinderen niet heb kunnen knuffelen, vasthouden. Geen lijfelijk contact. Kleindochtertje gelukkig wel. Ik zie geen andere familieleden en vrienden van dichtbij.' (gesprek 5, 60 jaar en ouder, hbo en wo)

'Wat ik wel heel erg mis, is het contact met vrienden, familie. Dat je niet naar je ouders kunt. Je kan en je mag niet knuffelen, ja dat vind ik heel lastig, heel moeilijk.' (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, hbo en wo)

Sommige deelnemers zeggen dat het voor henzelf wel meevalt wat er tijdens de crisis in de knel is gekomen, maar maken zich wel zorgen om anderen.

'Wat ik heel erg vind: je ziet als je kijkt naar de jeugd, die hebben daar veel meer last van. Wij hebben een fijne jeugd gehad. Maar nu: de wereld is dood. De hele wereld is platgeslagen als een dubbeltje. De jeugd is zwaar depressief.' (gesprek 5, 60 jaar en ouder, hbo en wo)

Ten slotte zijn er nog bredere zorgen over de samenleving als geheel. Een deel van de deelnemers is tegen de maatregelen die de regering het afgelopen jaar heeft genomen en vindt dat mensen onnodig angst is aangejaagd. De manier waarop het debat in de samenleving gevoerd wordt, waarbij groepen met hun eigen waarheid tegenover elkaar komen te staan, baart mensen ook weer zorgen.

'Ik vind het moeilijk om te zien dat we momenteel zo'n tweedeling hebben gekregen. Je zit of in de ene hoek, van de corona-wappies, of je moet braaf volgen wat de overheid je opdraagt. Zonder kritisch te mogen zijn op "zijn we wel goed bezig?" We zien allemaal mediabeelden die wel of niet waar zijn. Maar als je kritisch je mening geeft ben je meteen... Je wordt meteen in de hoek gezet van "je gelooft het niet". [...] De ruimte om een ander woord te kunnen vertolken of prediken, die ruimte is er nu niet meer. Dat wordt heel erg terneergeslagen. Ik weet niet precies hoe je dat moet verwoorden. En doordat er zo weinig ruimte is, komt er polarisatie.' (gesprek 4, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Zo heeft iedere deelnemer een eigen verhaal over wat in de knel is gekomen door corona. Het leed van corona is voor mensen erg verschillend en verhalen over een overleden naaste worden afgewisseld met

verhalen over een geannuleerde vakantie, zelfs door dezelfde persoon. Het illustreert hoe belangrijk de sociale activiteiten voor mensen kunnen zijn en dat mensen graag weer terug willen naar de situatie dat alle dingen die het leven kleur geven weer kunnen.

Naast deze verhalen staan ook verhalen over dingen die veranderd zijn en mensen toch ook wel graag behouden. De waardering voor het thuiswerken komt terug en het gevoel van rust dat zowel in de samenleving als bij mensen zelf als groter wordt ervaren.

‘Ik ben er actiever van geworden: veel wandelen, dat deed ik ervoor niet. Er gaat een soort bewustwording mee gepaard omdat je meer aan het denken wordt gezet. Je kan er wel wat aan doen, maar niet alles. Ik denk dat het waarden zeer tijdelijk is: ik ben bang dat als we in de ratrace zitten, alles weer helemaal losgaat.’ (gesprek 11, 60 jaar en ouder, t/m mbo)

Institutioneel en sociaal vertrouwen

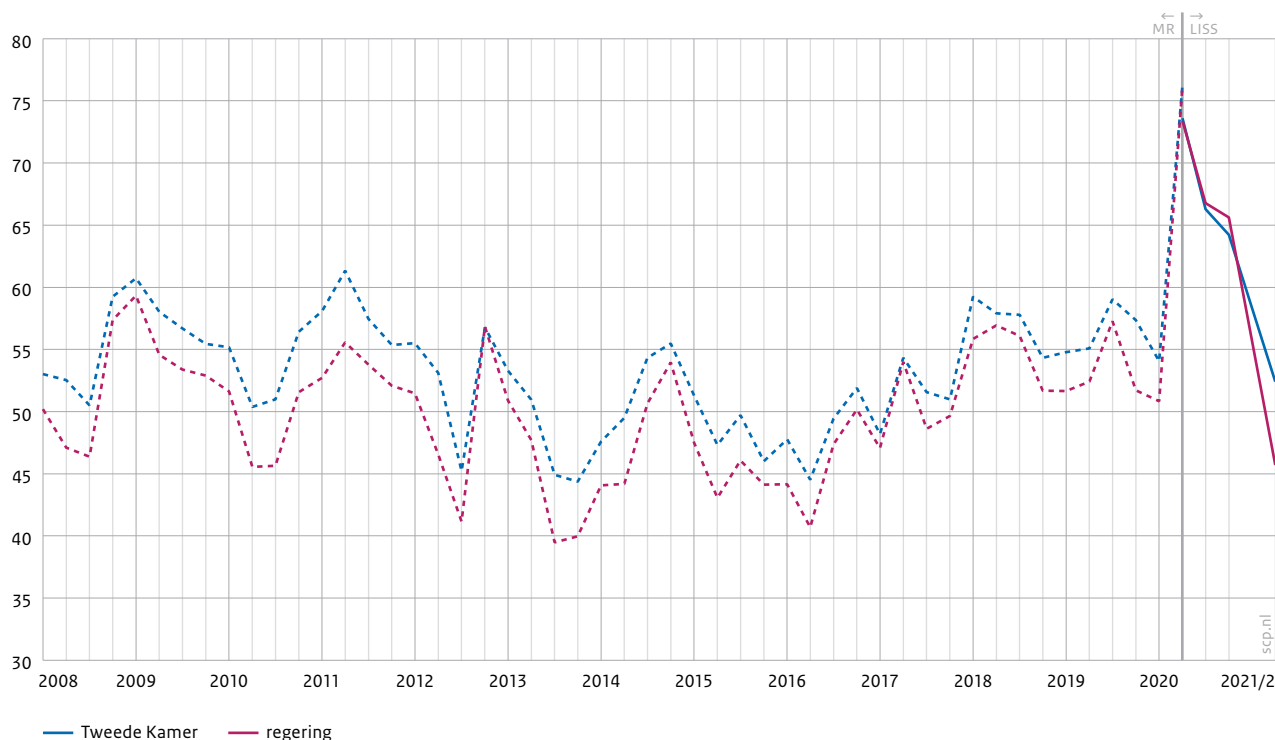
We gaan achtereenvolgens in op het vertrouwen in de politiek, maatschappelijke instituties en vertrouwen in de medemens en oordelen over omgangsvormen.

Sterke daling politiek vertrouwen, vaak met als reden het debat rondom kabinetsformatie en politieke nasleep toeslagenaffaire

Het aandeel mensen dat een voldoende geeft voor vertrouwen in de regering daalde van 66% in oktober 2020 naar 46% in april 2021. Hiermee is het vertrouwen terug op het niveau van vóór de coronapandemie (zie figuur 1.4). In het begin van de coronacrisis nam het vertrouwen in politieke instituties enorm toe en lag het op het hoogste niveau ooit gemeten sinds begin 2008. Voor de coronacrisis (januari 2020) gaf de helft van de mensen de regering een voldoende, in april 2020 lag dat ruim boven de 70%. Eenzelfde beeld zien we bij vertrouwen in de Tweede Kamer: dat steeg samen met vertrouwen in de regering flink in het tweede kwartaal van 2020, maar is in april 2021 inmiddels gedaald naar 52%. We zien ook een flinke daling in het aandeel dat zegt voldoende tevreden te zijn met de politiek in Den Haag: dat is in april 2021 44%, maar was een jaar geleden nog 75% (niet getoond in figuur).

De vertrouwensbonus die de regering in april 2020 kreeg, leek een direct gevolg van de coronacrisis. Dat fenomeen kennen we uit de literatuur over *rally 'round the flag*: direct na een externe crisis en dreiging heeft men vaak (tijdelijk) veel meer vertrouwen in politieke instituties. De coronapandemie had zeker aan het begin sterke overeenkomsten met crises uit deze onderzoeksliteratuur (oorlogen, terrorisme, natuurrampen): het onzichtbare virus was een externe dreiging, veroorzaakte angst en had een niet eerder vertoonde ontregelende werking op het dagelijkse leven. Het leiderschap, de eenheid en daadkracht werden in april 2020 vaak genoemd als redenen voor het hoge vertrouwen. Ook werd de aanpak transparant genoemd en vond men dat Nederland het goed deed in vergelijking met andere landen. In juli en oktober 2020 daalde het vertrouwen gestaag tot rond de 65% (zie figuur 1.4 en COB

Figuur 1.4 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'. Voor zowel het vertrouwen in de regering als in de Tweede Kamer geldt dat 5% van de respondenten 'ik weet niet' kiest in april 2021.

Bron: COB 2008/1-2021/2

2020|4: 20), maar was nog steeds hoog. Ook in oktober was de manier waarop de regering de coronacrisis aanpakte nog altijd een reden om een voldoende te geven: men gaf aan dat de regering haar best doet in moeilijke tijden en het land door een crisis loodst. De goede competenties en intenties van politici werden genoemd als redenen om vertrouwen te hebben in de regering (COB 2020|4: 56).

We kunnen dus spreken van een 'coronarally'. In COB 2020|4 gingen Eefje Steenvoorden en Tom van der Meer dieper in op deze stijging en latere (lichte) daling van vertrouwen tijdens de coronacrisis.¹⁶ Door dezelfde mensen te volgen gedurende een bepaalde tijd (ook wel paneldata genoemd) konden zij de ontwikkelingen in hun vertrouwen in 2020 en mogelijke oorzaken ervan beter in kaart brengen. We zezen er vorig jaar al op dat de coronarally hoogstwaarschijnlijk tijdelijk is. Het vertrouwen steeg namelijk onder andere als reactie op angst en onzekerheid, was daarnaast te karakteriseren als minder cynisme over de competenties en intenties van politici en was ingegeven door de heersende consensusstemming. Zodra de angst afneemt en de discussie over de maatregelen toeneemt (ofwel, als de crisis gepolitiseerd raakt), zal het vertrouwen weer dalen. Wat ook kan leiden tot een daling is dat mensen de crisisaanpak van de regering gaan evalueren en minder als externe crisis gaan beschouwen die ons is overkomen. Ook eerder onderzoek,

¹⁶ Zie hoofdstuk 2 Stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd in COB 2020|4: 50-66. Dat hoofdstuk werd geschreven door de onderzoekers Eefje Steenvoorden en Tom van der Meer van de Universiteit van Amsterdam. De reguliere COB-dataverzameling benadert in elke dataverzameling andere mensen en kan dus geen individuele verschillen en verklaringen aantonen. Door een bijdrage van het ministerie van Binnenlandse Zaken (voorjaar 2020) en Sociaal en Cultureel Planbureau (najaar 2020) hebben de twee UvA-onderzoekers paneldata verzameld. Met deze dataverzameling PSC2020 (Politieke Steun tijdens de Coronacrisis) werden dezelfde mensen gedurende een bepaalde tijd gevolgd. Hiermee konden individuele veranderingen in vertrouwen door de tijd heen gevolgd en verklaard worden.

dat enkele maanden tot jaren na een externe crisis naar het politieke vertrouwen keek, wijst op een tijdelijke vertrouwensstijging die na verloop van tijd vaak weer terugkeert naar het oude niveau.¹⁷

Hoewel we dit kwartaal niet dezelfde mensen gedurende een bepaalde tijd kunnen volgen om verandering in vertrouwen te meten (over 2021 hebben we geen paneldata), kunnen we wel kijken naar de manier waarop mensen hun vertrouwen in de regering in april 2021 toelichten en deze vergelijken met toelichtingen van een jaar geleden. Ook in 2021 speelt de coronacrisis nog een rol in de beoordeling van de regering, hoewel het aandeel dat dit kwartaal in de open antwoorden waardering uitspreekt voor de corona-aanpak aanzienlijk kleiner is dan in april 2020. Toen waren veel mensen te spreken over de daadkracht en was er brede waardering voor de corona-aanpak. De kleinere groep mensen die nu nog waardering uitspreekt, zegt dat de regering haar best doet, ze Nederland toch door een crisis loodst en dat we het over het algemeen goed hebben in Nederland en er economisch goed voor staan (redenen die we in april 2020 veel vaker hoorden). Enkel men merken ook op dat het een lastige taak is en dat de ‘beste stuurlui altijd aan wal staan’.

‘Het is een moeilijk jaar geweest. De demissionaire regering heeft zijn best gedaan. Het is altijd moeilijk om het voor iedereen goed te doen. Mijns inziens is het redelijk gelukt.’ (vrouw, 56 jaar, vmbo, geeft een 7)

In april 2020 noemden mensen die weinig vertrouwen in de regering hadden zelden corona als reden. In april 2021 noemen mensen vaker dan in april 2020 dat ze ontevreden zijn met hoe de regering omgaat met de coronacrisis (dat doen overigens ook enkele mensen die de regering wel een voldoende geven): ze zijn het oneens met het beleid, vinden het zwabberbeleid of vinden de vaccinaties te traag gaan.

‘Niet serieus nemen van medici, rondraaien t.a.v. beleid, juiste organisatie niet inzetten om vaccinaties te regelen. Eerst zorg verwaarlozen en vervolgens van alles eisen wat niet realistisch is. Dit ook uitdragen naar het land. Daarmee zorg onder druk zetten zonder extra beloning en waardering en hen serieus te nemen.’ (vrouw, 37 jaar, hbo, geeft een 5)

Een afname in vertrouwen na de enorme stijging in april 2020 was te verwachten door het uitdoven van het politieke rally ‘round the flag’. In april 2021 speelt de coronacrisis weliswaar nog steeds een rol, maar men is niet meer zo onverdeeld positief als in april 2020, aan het begin van de coronacrisis. Ook in oktober 2020 waren respondenten in hun toelichtingen overigens al minder uitgesproken positief, maar was het vertrouwenscijfer nog wel hoog: de meerderheid keek welwillend naar de regering, maar volgde de regering en de genomen maatregelen kritisch (COB 2020|4: 24). Die kritische houding is ook nu waarneembaar, maar bovendien waren er de afgelopen maanden andere politieke ontwikkelingen die een rol hebben gespeeld bij de beoordeling van de regering. De impasse in de formatie en de politiek turbulente weken (zie kader 1.1) komen vaak naar voren bij de beoordeling van de stemming en

17 Voor een overzicht zie E. Miltenburg en J. Schaper, *Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.

de politiek, zoals we zien in de toelichtingen die mensen geven om hun (gebrek aan) vertrouwen en pessimisme te motiveren. Zoals een man het verwoordt in antwoord op de vraag waarom hij het de verkeerde kant vindt opgaan met Nederland:

‘Na het Tweede-Kamerdebat op Goede Vrijdag ben ik mijn vertrouwen in de politiek grotendeels verloren. Wanneer Jorritsma, Ollongren en Rutte verklaren niet essentieel over Omtzigt te hebben gesproken en een groot deel van de Kamer beweert, om politiek gewin, van wel, dan verliest ze alle geloofwaardigheid. Het ging niet meer over problemen als corona, klimaat, immigratie, veiligheid, onderwijs enzovoort, maar om mensen te beschadigen.’
(man, 74 jaar, hbo)

In het begin van de coronacrisis werden bekende klachten over politiek Den Haag wat naar de achtergrond gedrukt door de brede waardering voor de inzet van de regering om het land door de crisis te loodsen. Een jaar later komen deze bekende argumenten weer veel vaker naar voren en regelmatig met verwijzing naar de huidige politieke situatie. Meer dan ze een jaar geleden deden, noemen mensen in hun antwoorden dat de regering onbetrouwbaar is, incompetent, gericht op eigenbelang, niet geeft om gewone Nederlanders, geen verantwoordelijkheid neemt en te veel met zichzelf bezig is.

‘De leugens en kontje draaien om hun eigen hachje te redden en hun eigen portemonnee te kunnen blijven vullen.’ (man, 43 jaar, vmbo, geeft een 2)

‘Het is een zootje in Den Haag: Al dat gekronkel met het vaccinatiebeleid. De arrogantie van Mark Rutte dat hij de enige is die Nederland kan leiden ondanks zijn duidelijke verantwoordelijkheid voor de slechte afhandeling van de toeslagaffaire en leugens over de Omtzigt debacle i.v.m. de nieuw kabinetsvorming.’ (man, 59 jaar, wo, geeft een 3)

‘Omdat ze tot nu toe keer op keer hebben bewezen dat het hen om machtsbehoud gaat i.p.v. het volle welzijn van het volk. Zie toeslagenaffaire en het lekken van de papieren van Ollongren, er kwamen enkel leugens vanuit de regering in plaats van excuses en oplossingen.’ (vrouw, 19 jaar, havo/vwo, geeft een 2)

‘Vereniging van list en bedrog. Niet voor hun fouten durven uitkomen.’ (vrouw, 76 jaar, wo, geeft een 2)

De moeizame start van de formatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire, worden dit kwartaal vaker genoemd dan de coronacrisis als we mensen vragen om hun vertrouwenscijfer voor de regering toe te lichten. Ook mensen die de regering een 6 of 7 geven, uiten hun ergernis over de politieke crisis. Het is namelijk niet gezegd dat mensen die de regering een voldoende geven, vinden dat alles goed gaat. Mensen die een onvoldoende geven, uiten hun zorgen vaak wat explicieter, maar beide groepen volgen de politiek kritisch:

Hoe gaat het met Nederland?

‘Mijn vertrouwen heeft een deuk opgelopen door de Omtzigt-affaire.’
(man, 41 jaar, mbo, geeft een 6)

‘Het vertrouwen is beschadigd door de uitspraken en vergeetachtigheid van de minister-president en enkele andere kabinetsleden onder andere in verband met het Kamerlid Omtzigt.’ (vrouw, 80 jaar, vmbo, geeft een 7)

Ook verwijzen enkele mensen (ook degenen die een voldoende geven) naar de politiek-bestuurlijke cultuur, de politieke spelletjes, het zwart lakken van documenten en het buitenspel zetten van de Tweede Kamer.

‘Dat een meneer Rutte zoveel leed veroorzaakt heeft met de toeslagen-affaire. Alle dossiers zwart lakt en zich niks weet te herinneren. Het kabinet laat vallen, om verantwoordelijkheid te ontlopen, en dan weer minister-president denkt te gaan worden. Deze man heeft lak aan mensen. Zou nooit meer in de politiek mogen terugkeren. Geldt overigens voor meer ex-ministers.’ (man, 66 jaar, mbo, geeft een 1)

‘Het achterhouden van informatie is niet goed voor het vertrouwen.’
(vrouw, 41 jaar, hbo, geeft een 6)

‘De huidige spelletjes die er worden gespeeld, er is nauwelijks meer echte controle.’ (vrouw, 31 jaar, wo, geeft een 2)

‘Na alle onthullingen op de tv en media lijkt mij dat wel duidelijk. Stelselmatig wordt de Tweede Kamer onjuist of onvolledig ingelicht en worden kritische Kamerleden lastig gevonden. De meeste leden van de regering hechten toch meer aan het “pluche” dan aan de mening van de burgers.’ (man, 74 jaar, vmbo, geeft een 4)

‘Door het dichtgetimmerde regeerakkoord geen openheid en mogelijkheid beleid aan te passen.’ (man, 62 jaar, hbo, geeft een 6)

We vroegen mensen ook wat ze een nieuw kabinet zouden willen meegeven. Daar komt eenzelfde beeld naar voren: mensen uiten hun zorgen over de oneerlijkheid in de politiek en adviseren het kabinet te werken aan het herstellen van het vertrouwen tussen de burger en politici en tussen politici onderling. In hoofdstuk 2 gaan we hier uitgebreider op in.

Grote verschillen tussen opleidingsniveaus en in partijvoorkeur

Er zijn altijd grote verschillen in politiek vertrouwen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus en partijvoorkeur en dat is ook dit kwartaal zo. In april geeft 55% van de hogeropgeleiden de regering een 6 of hoger. Onder lageropgeleiden is dat 32%. Hogeropgeleiden hebben ook vaker vertrouwen in de Tweede Kamer. Deze verschillen naar opleiding zagen we ook al in de coronacrisis, maar werden het afgelopen jaar niet groter (zie kader 1.2 voor redenen voor dit opleidingsverschil). Het aandeel mensen dat een voldoende geeft voor vertrouwen in de regering is in april hoger onder stemmers van de coalitiepartijen VVD (79%), D66 (73%) en CDA (69%). Dit aandeel is beduidend lager onder stemmers van SP (30%) en PVV/FvD (26%).

Tabel 1.3 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^{a, b}

		2008- 2013	2014- 2019	20/1	20/2 (MR)	20/2 (LISS)	20/4	21/2
De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.	oneens	31	32	33	20	17	18	22
	eens	29	29	31	43	48	43	38
Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.	oneens	20	18	21	24	23	22	17
	eens	39	41	36	38	34	38	46
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.	oneens	23	22	26	36	36	33	27
	eens	36	42	37	27	25	27	31
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.	oneens	20	20	25	33	32	31	23
	eens	49	51	48	33	34	32	38

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die dit kwartaal significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorgaande meting 20/4 (oktober 2020).

b Deze stellingen zijn in juli 2020 niet aan het LISS-panel voorgelegd.

Bron: COB 2008/1-2021/2

Vergeleken met begin coronacrisis iets negatiever over omgangsvormen en bekwaamheid van politici

De meeste verschuivingen in houdingen tegenover de politiek vinden we in vergelijking met het begin van de coronacrisis (april 2020).

Toen was er (tijdelijk) een positievere waardering van de politiek.¹⁸

In vergelijking met april 2020 zien we in april 2021 dat mensen politici minder vaak bekwaam vinden en ze zich weer meer zorgen maken over de omgangsvormen. In april 2021 vindt 38% dat de meeste politici bekwame mensen zijn; dat was aan het begin van de coronacrisis (april 2020) nog bijna de helft (zie tabel 1.3). Ook is men in april 2021 minder te spreken over de omgangsvormen tussen politici: 46% is van mening dat politici vaak onbehoorlijk met elkaar omgaan, terwijl dat aan het begin van de coronacrisis 34% was en in najaar 2020 38%. In vergelijking met de afgelopen twaalf jaar is het politiek cynisme in april 2021 overigens niet uitzonderlijk hoog. Ook bij eerdere politieke crises werden mensen tijdelijk negatiever over de politieke omgangsvormen en deskundigheid.

In april 2021 zijn weer meer mensen van mening dat de overheid onvoldoende doet voor mensen zoals zij (31%) dan het jaar daarvoor (25%). Met de stelling dat Tweede Kamerleden en ministers niet veel geven om wat mensen zoals zij denken is de instemming niet veel groter geworden sinds het begin van de coronacrisis, maar zijn in april 2021 wel minder mensen het oneens (23%) dan in april en oktober 2020 (ruim 30%). Ook hier geldt dat het politiek cynisme niet bijzonder hoog is in vergelijking met eerdere jaren.

Politieke nasleep toeslagenaffaire en formatie drukt stempel op vertrouwensoordeel

Als mensen in hun toelichtingen verwijzen naar de toeslagenaffaire, dan valt op dat ze het vooral hebben over de politieke nasleep van de affaire: de 'functie elders van Omtzigt' in de notulen, het ontkennen

¹⁸ We bekeken ook de andere stellingen over de politiek (niet getoond in tabel 1.3): dat politiek te ingewikkeld is, mensen weinig invloed hebben, het bestuur van het land beter aan krachtige leiders kan worden overgelaten, burgers moeten meebeslissen over belangrijke politieke kwesties en het een goede zaak is dat er compromissen worden gesloten. Deze stellingen lieten het afgelopen jaar maar weinig verschil zien.

daarvan en de perikelen in de formatie. De inhoud van de affaire zelf en de manier waarop de overheid de zaak afhandelt (het onterecht beschouwen van mensen als fraudeurs en het falen van de overheidsdiensten om de problemen op te lossen) zijn minder spontaan genoemde redenen om hun vertrouwen in de politiek te motiveren: de meeste mensen benoemen de gedupeerden niet expliciet. Ook in januari 2020 – toen de slepende toeslagenaffaire veel in het nieuws was – verwezen mensen in de toelichtingen in onze enquête zelden naar de onterechte fraudebeschuldigingen (COB 2020|1: 19).

In april 2021 lag het reilen en zeilen van politiek Den Haag onder een vergrootglas, waarmee de rommelige gang van zaken bij de informatievoorziening, bespreking en afhandeling van de toeslagenaffaire ongefiltterd zichtbaar werd. We kunnen op basis van onze gegevens niet zeggen dat de inhoud van de toeslagenaffaire zelf helemaal geen rol speelt in het vertrouwensoordeel van mensen, maar de affaire (via de formatie en uitgelekte notulen) lijkt in april 2021 meer een aanleiding te zijn om de bekende klachten van politiek ongenoegen te etaleren: politici liegen, ze zijn onbetrouwbaar, ze draaien en zijn uit op eigenbelang.

We weten vanuit de literatuur dat de toeslagenaffaire zelf wel de potentie heeft om een langduriger effect op politiek vertrouwen te hebben. Waarom de inhoud van de affaire dat effect (nog) niet lijkt te hebben, kunnen we hier niet beantwoorden. Wel zullen we hieronder uiteenzetten hoe de (inhoud van de) affaire op de (middel)lange termijn invloed zou kunnen hebben op politiek vertrouwen.

Mogelijke langetermijnavloed van een schandaal op politiek vertrouwen

Het politiek vertrouwen in Nederland fluctueert, maar bevindt zich wel op een in internationaal perspectief hoog niveau. Op korte termijn kunnen incidenten zorgen voor tijdelijke stijgingen of dalingen van dat vertrouwen. Een opleving kan komen door bijvoorbeeld verkiezingen of een externe crisis als de coronapandemie, een daling door een kabinetscrisis of een politiek incident zoals de 'Teevendeaal' in 2015.¹⁹ Ook conjuncturele factoren (zoals economische prestaties) zorgen voor tijdelijke, maar langer aanhoudende schommelingen in het politiek vertrouwen.²⁰

Schandalen die onderdeel van het systeem worden en over langere tijd de kop blijven opsteken en/of de kern van de politiek raken (dat wil zeggen: meerdere politici en partijen raken),²¹ kunnen ook voor een aanhoudende daling van het politiek vertrouwen zorgen, die daarna maar langzaam herstelt.²² De toeslagenaffaire heeft de potentie om een dergelijk schandaal te worden. De afgelopen jaren is meerdere malen gebleken dat het probleem groter is dan aanvankelijk gedacht. Eerst ging het om meer ouders dan gedacht, later bleek dat iets vergelijkbaars speelt op andere terreinen en bij andere uitvoeringsorganisaties. De afhandeling van de kwestie laat te wensen over, zoals blijkt uit het onvolledig informeren van de Tweede Kamer over de gang van zaken, maar vooral ook uit het falen bij het compenseren van de gedupeerde ouders. Deze aaneenschakeling van incidenten in de nasleep van de affaire en het organisatorisch onvermogen van de overheid om de zaak adequaat af te handelen,

- 19 Zie <https://stukroodvlees.nl/zijn-teevendeaal-en-hetlek-werkelijk-zo-schadelijk-voor-het-vertrouwen-in-de-politiek>.
- 20 T. van der Meer, Political Trust and the 'Crisis of Democracy', in: *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017.
- 21 S. Kumlin en P. Esaiasson, Scandal fatigue? Scandal elections and satisfaction with democracy in Western Europe, 1977-2007. *British Journal of Political Science* 42 (2012), 2: 263-282.
- 22 Voorbeelden zijn affaires in België in de jaren negentig en in Groot-Brittannië in 2009, toen het declaratiegedrag van politici zorgde voor een langdurige daling in het politiek vertrouwen, zie wederom <https://stukroodvlees.nl/zijn-teevendeaal-en-hetlek-werkelijk-zo-schadelijk-voor-het-vertrouwen-in-de-politiek>.

kan leiden tot een narratief van aanhoudend falen, wat weer kan afstralen op zowel de competenties als de intenties van de overheid in bredere zin. Aangezien er nog een parlementaire enquête komt en nieuwe problemen zich kunnen blijven opstapelen binnen dat frame van onvermogen en incompetentie, kan de toeslagenaffaire potentieel uitgroeien tot een aanhoudend schandaal dat op langere termijn ondermijnend werkt voor het politiek vertrouwen.

Er zijn ook structurele factoren die het politiek vertrouwen bepalen. Naast een evenredig kiesstelsel is de meest consequente verklaring van politiek vertrouwen het uitblijven van corruptie en de perceptie van de overheid en de overheidsinstanties als inclusief en onpartijdig.²³ Hier zijn het de instituties die de structurele basis voor het vertrouwen vormen: in Nederland zorgt primair de kwaliteit van de overheid en in mindere mate het kiesstelsel voor een relatief hoog vertrouwen (COB 2015[3: 44]). De toeslagenaffaire laat zien dat de rechtsgelijkheid is geschonden²⁴ – door ongelijke behandeling, vooroordelen, het uitblijven van inspraak en procedurele onrechtvaardigheid – en dat grondbeginselen van de rechtsstaat niet zonder meer zijn gegarandeerd in ons bestuur en bij uitvoeringsorganisaties.²⁵

Het schenden van de rechtsgelijkheid in de toeslagenaffaire, die tot stand kwam door procedurele onrechtvaardigheid, is schadelijk. Procedurele rechtvaardigheid verhoogt de kans op aanvaarding van beleid door burgers, ook als dat beleid niet in hun voordeel uitpakt, en daarmee de legitimiteit van beleid.²⁶ Als burgers er niet op kunnen rekenen dat de procedurele rechtvaardigheid bij de overheid in goede handen is, verliest de overheid mogelijk het vertrouwen van haar burgers. Belangrijk is daarom een respectvolle en onpartijdige overheid die haar burgers vertrouwt en naar hen luistert, maar ook een voorspelbare overheid: het beleid moet consistent zijn en de overheid moet betrouwbaar zijn in de uitvoering van dat beleid.²⁷

We kunnen op basis van onze gegevens niet zeggen of de toeslagenaffaire de beoordeling van de overheid en overheidsinstanties als zijnde onpartijdig (al) heeft aangetast. In de open antwoorden van mensen valt op dat de zorg over een partijdige overheid op dit moment nog weinig wordt genoemd, mensen verwijzen vooral naar de politieke nasleep (het niet openbaar maken van informatie) en de formatie (het liegen of vergeten van ‘functie elders’). De affaire heeft vanwege de hierboven geschetste gevolgen voor de democratische rechtsstaat wel de potentie om op langere termijn en structureel ondermijnend te werken voor het politieke vertrouwen onder Nederlanders. Deze structurele impact hangt af van de vraag in hoeverre Nederlanders het schandaal als kenmerkend gaan beschouwen voor het functioneren van overheidsinstanties.

Vertrouwen in andere instituties stabiel vergeleken met een halfjaar geleden

Het vertrouwen in de meeste andere instituties is stabiel in vergelijking met oktober 2020. In april 2021 geeft nog steeds een overgrote meerderheid van 76% een voldoende als rapportcijfer voor vertrouwen in de rechtspraak en ook het percentage mensen dat

23 T. van der Meer en A. Hakhverdian, Political trust as the evaluation of process and performance: A cross-national study of 42 European countries. *Political Studies*, 65 (2017), 1: 81-102. En T. van der Meer, *Dissecting the causal chain from quality of government to political support. Myth and reality of the legitimacy crisis: Explaining trends and cross-national differences in established democracies*, Oxford University Press, 2017: 136-155.

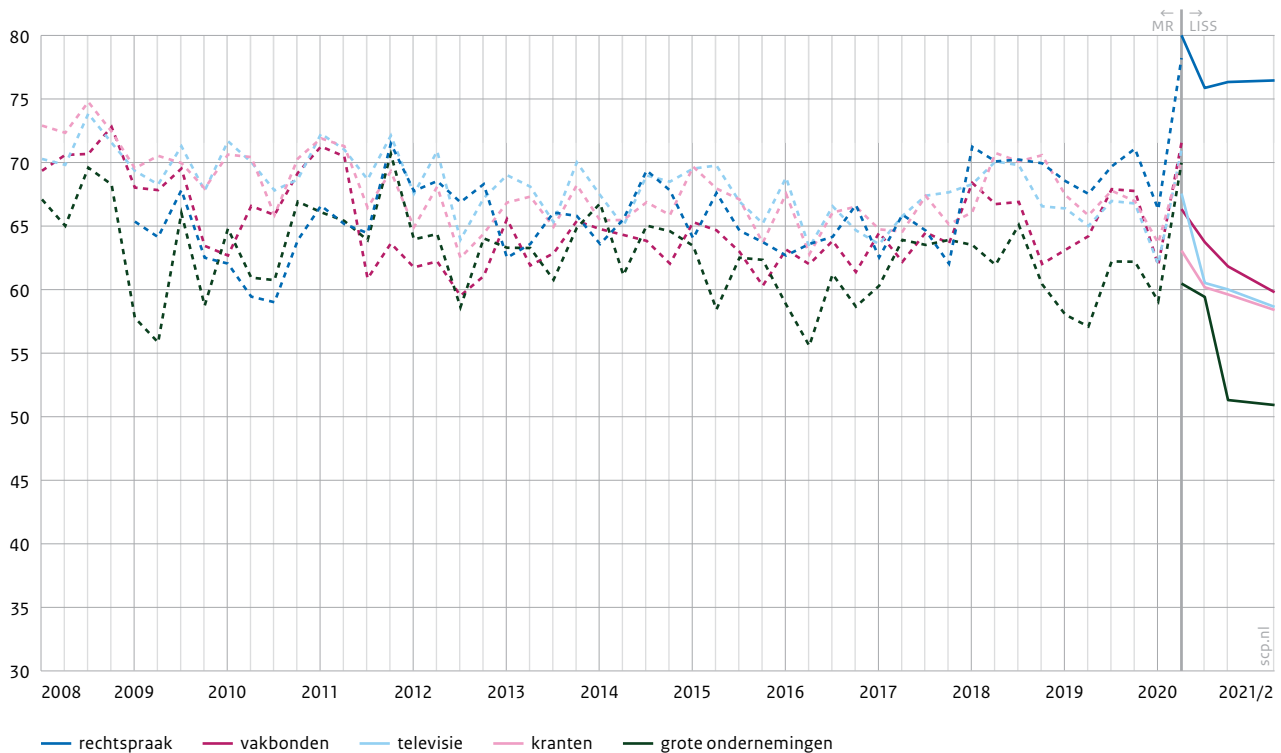
24 Zie het verslag van de Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (POK) Ongekend Onrecht op: www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvangtoeslag.pdf.

25 Er zijn hier gelijkenissen te trekken met de afhandeling van schade door aardgaswinning in Groningen. Bewoners van het aardbevingsgebied ervaren binnen de slepende procedures ook veel ongelijkheid en onrechtvaardigheid, zie bijvoorbeeld C. Simon, F. de Haan, F. Grisnich en R. Ringersma, *Wonen en leven met aardbevingen. Meningen, knelpunten en oplossingsrichtingen van burgers*, Groningen: CMO Stamm / Sociaal Planbureau Groningen, 2016.

26 Zie bijvoorbeeld T.R. Tyler, Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law, in: *Crime and Justice*, 30 (2003): 283-357; L. de Blok en S. Kumlin, Losers' Consent in Changing Welfare States: Output Dissatisfaction, Experienced Voice and Political Distrust, in: *Political Studies*, 2021 (online first). ([dx.doi.org/10.1177/0032321721993646](https://doi.org/10.1177/0032321721993646)).

27 Zie het scp-signalement 'Democratie en institutioneel vertrouwen' op <https://digitaal.scp.nl/pdf/16-04-2021/democratie-en-institutioneel-vertrouwen.pdf>.

Figuur 1.5 Vertrouwen in instituties, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^{a, b}

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

b Voor drie instituties werd in 2021/2 de vraagstelling op twee manieren uitgevraagd, ieder aan de helft van de steekproef: de grote ondernemingen – de grote ondernemingen/bedrijven; de kranten – de kranten (papier, websites, apps); en de televisie – het nieuws op de televisie. Enkel voor de televisie kwamen de gemiddelde scores van de alternatieve vraagstelling niet overeen, vandaar dat voor dit item enkel de antwoorden van de oorspronkelijke vraagstelling (zoals ook in eerdere metingen) zijn meegenomen (n = 626). Voor de andere twee instituties is wel de volledige steekproef weergegeven.

Bron: COB 2008/1-2021/2

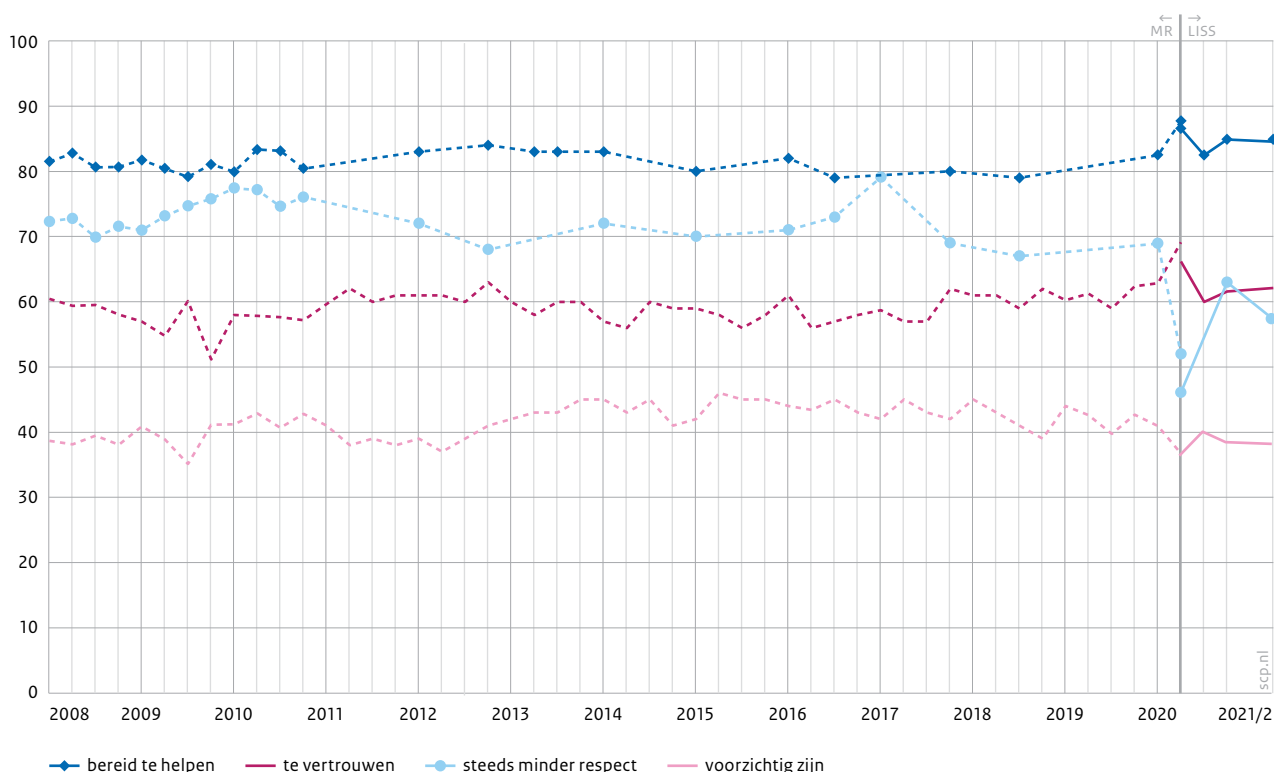
voldoende vertrouwen in de kranten heeft is met 58% stabiel. Het vertrouwen in zowel de televisie als grote ondernemingen is in april 2021 lager dan een jaar geleden, maar dat is in beide gevallen te wijten aan de daling die al in 2020 plaatsvond en daarna is gestabiliseerd.²⁸ We kunnen voor deze daling geen verklaring geven. In april 2021 heeft 59% voldoende vertrouwen in de televisie en 51% in grote ondernemingen (zie figuur 1.5).

Sociaal vertrouwen stabiel na kleine opleving aan het begin van de crisis

Aan het begin van de coronacrisis bleek dat aanzienlijk minder mensen dan voor de crisis van mening waren dat we in Nederland met steeds minder respect met elkaar omgaan en noemden veel mensen de toegenomen saamhorigheid als lichtpuntje in de crisis (COB 2020|2). Maar dat bleek tijdelijk: het aandeel dat vindt dat we met te weinig respect met elkaar omgaan, nam tussen april en oktober weer toe (van 46% in april naar 63% in oktober) en is ook in april 2021 nog hoger dan een jaar geleden (57%).

²⁸ Het vertrouwen in grote ondernemingen is een van de weinige indicatoren waarop een groot verschil te zien is tussen de COB-metingen bij Market-Response en in het LISS-panel. Zie de Verantwoording in COB 2020|4 voor een uitgebreide vergelijking tussen de overgang van het ene veldwerkbureau naar het andere.

Figuur 1.6 Oordelen over sociaal vertrouwen en omgangsvormen, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^{a,b}

- a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens) tot 5 (zeer eens) in antwoord op elk van de stellingen:
- ‘Er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen.’
 - ‘Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen.’
 - ‘In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.’
 - ‘Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.’
- b Bij de twee stellingen die niet elk kwartaal zijn voorgelegd, zijn de meetpunten gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2021/2

Het vertrouwen in de medemens steeg in het begin van de coronacrisis licht ten opzichte van januari 2020 (COB 2020|2). In juli was dat vertrouwen weer gedaald,²⁹ maar het blijft sindsdien stabiel en is weer terug rond het niveau van voor de coronacrisis (zie figuur 1.6). Dat vertrouwen in anderen is overigens best groot: een ruime meerderheid (62%) vindt dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn, slechts 12% is het met deze stelling oneens. Het aandeel mensen dat anderen vertrouwt, is wel lager naarmate de opleiding lager is. Waar van de hogeropgeleiden maar liefst 74% anderen vertrouwt, is dit onder middelbaar opgeleiden 62% en onder lageropgeleiden slechts 48%. Deze verschillen in sociaal vertrouwen naar opleidingsniveau zijn echter niet veranderd sinds april 2020.

Ook over de hulpbereidheid is men te spreken: in april 2021 denkt 85% dat veel mensen nog steeds bereid zijn om een ander te helpen. Ook hier zien we verschillen naar achtergrondkenmerken die eerder ook al zichtbaar waren. Meer vrouwen (88%) en mensen in de bovenste helft van de inkomensverdeling (derde kwartiel 92%, vierde kwartiel 91%)

²⁹ J. den Ridder, De publieke opinie, in: *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020. Geraadpleegd op 19 mei 2021 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie>.

Kader 1.2 Verschil tussen hoger- en lageropgeleiden in stemming en opvattingen

We zien in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven regelmatig verschillen naar opleiding in de stemming over het land, sociaal en institutioneel vertrouwen en in opvattingen over globaliseringskwesties. Waarom verschillen mensen met uiteenlopende opleidingsniveaus hierover van mening? Of, met andere woorden: hoe werkt iemands opleidingsniveau door in zijn of haar opvattingen en houdingen?³⁰ Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk, maar onderzoek heeft tot op heden nog niet uitgewezen wat de doorslaggevende factor is.

Een eerste mogelijke verklaring heeft te maken met verschil in economische hulpbronnen: meer onderwijs kan leiden tot meer materiële zekerheid. Voor mensen die de wind mee hebben in het leven, is het logischer om meer vertrouwend te zijn naar instituties, de medemens en de toekomst. Hun meer bevoorrechte positie waarin ze ook meer controle over hun situatie hebben, maakt ze immers minder kwetsbaar. Lageropgeleiden zijn onzekerder over hun positie in de maatschappij, trekken structureel vaker aan het kortste eind, waardoor het moeilijker is om meer vertrouwen te hebben en optimistisch te zijn.³¹

Een tweede mogelijkheid is dat een verschil naar opleidingsniveau het gevolg is van verschillen in politieke kennis en cognitieve vaardigheden. Hogeropgeleiden zouden beter in staat zijn te beoordelen in hoeverre democratische instituties functioneren, maar ook bepaalde normen en politieke kennis aanleren, waardoor ze de werking van de democratie beter op waarde zouden kunnen schatten. In een goed functionerende democratie hebben hogeropgeleiden dan meer vertrouwen.³²

Overigens hoeft het opleidingseffect niet altijd een ‘scholingseffect’ te zijn: ook kenmerken die samenhangen met opleiding, bijvoorbeeld intelligentie (een derde mogelijke verklaring) of het ouderlijk milieu (een vierde verklaring), kunnen houdingen verklaren. Het is dan niet de duur of inhoud van het genoten onderwijs dat zorgt voor meer politiek vertrouwen, maar iets dat iemand van huis uit meekrijgt. Steeds meer onderzoek richt zich daarom op de politieke socialisatie van jongeren en hoe dat de politieke houdingen en opvattingen als volwassenen beïnvloedt.³³ Onderzoek onder jongeren laat bijvoorbeeld zien dat er in de brugklas al verschillen zijn in de manier waarop jongeren aankijken tegen democratie en politiek, dus nog vóór ze formeel (burgerschaps)onderwijs hebben gehad.³⁴ Dat impliceert dat het opleidingsniveau van ouders en de vroege socialisatie ook al een rol spelen: hoger opgeleide ouders hebben meer politieke kennis en interesse en zouden hun kennis, interesse en opvattingen kunnen overdragen op hun kinderen.³⁵

Toch kunnen de betere sociaaleconomische positie en de hogere politieke kennis van hogeropgeleiden het verschil in politiek vertrouwen tussen hoger- en lageropgeleiden maar ten dele verklaren. Mogelijk is er ook een meer culturele verklaring te geven. Zo lijken cultureel progressieve opvattingen en cultureel kapitaal

30 In een cob-verdiepingsstudie uit 2009 werden enkele mogelijke verklaringen op een rij gezet. Zie P. Dekker en T. van der Meer, Opleidingsverschillen verder onderzocht, in: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht: Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (pp. 135-52). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.

31 M. Hooghe, S. Marien en R. de Vroome, The cognitive basis of trust. The relation between education, cognitive ability, and generalized and political trust. *Intelligence* 40 (2012), 6: 604-613.

32 A. Hakhverdian en Q. Mayne, Institutional trust, education, and corruption: A micro-macro interactive approach. *The Journal of Politics* 74 (2012), 3: 739-750.

33 Voor een literatuuroverzicht zie M. Kranendonk, L. Mulder, P. Thijs, F. Wanders, G. ten Dam, T. van der Meer en H. van de Werfhorst, *De ontwikkeling van democratische kernwaarden*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam: 2019.

34 Zie P. Thijs, M. Kranendonk, L. Mulder, F. Wanders, G. ten Dam, T. van der Meer en H. van de Werfhorst, *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs* (2018/2019). Geraadpleegd via <https://adks.nl/wp-content/uploads/2019/10/ADKS-Rapport-Jaar-1-2.pdf>.

35 M.K. Jennings, L. Stoker en J. Bowers, Politics across generations: Family transmission reexamined. *The Journal of Politics* 71 (2009), 3: 782-799.

(ook als rekening gehouden wordt met bovenstaande factoren), de opleidingskloof in politiek wantrouwen ook voor een deel te kunnen verklaren.³⁶ Uit recente diepte-interviews met lager opgeleide, politiek wantrouwende burgers blijkt daarnaast dat de ervaren culturele afstand tot politici een belangrijke verklaring is voor hun politieke wantrouwen.³⁷ De beleevingswereld van veel lager opgeleide burgers staat ver af van die van politici. Ze hebben een andere levensstijl en ervaren dat vooral de leefwereld van de hoger opgeleide elite domineert in de politiek en hebben het gevoel miskend te worden.³⁸ Politici zouden volgens hen niet weten wat er leeft en speelt onder de bevolking, ze vinden hun manier van communiceren ondoordringelijk en ze ervaren minachting voor hun problemen, voorkeuren en levensstijl.

denken dat er een hoge hulpbereidheid is. Over de stelling 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen' zijn de meningen meer verdeeld, maar ook dat aandeel bleef het afgelopen jaar stabiel. De grootste groep (38%) is het hiermee eens, 26% is het ermee oneens.³⁹ Wederom zien we hier een hoger vertrouwen onder hoger opgeleiden dan lager opgeleiden. Nog geen kwart van de hoger opgeleiden vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen, terwijl dat geldt voor meer dan de helft van de lager opgeleiden. Ook hier zijn die verschillen naar opleidingsniveau in het afgelopen jaar niet veranderd.

Problemen en sterke punten

Wat zijn volgens Nederlanders de belangrijkste maatschappelijke problemen en wat gaat goed? Die vragen beantwoorden we hier op basis van een open vraag waarbij mensen in hun eigen woorden maximaal vijf problemen of sterke punten kunnen noemen.⁴⁰ De genoemde trefwoorden brengen we onder in zestien categorieën. Omdat vooral hoger opgeleiden veel trefwoorden noemen en we niet willen dat een specifieke groep de lijst met belangrijke problemen domineert, tellen we elke respondent die iets noemt in de analyse maximaal één keer mee.⁴¹ Zo ontstaan beelden van het nationale probleembesef (figuur 1.7) en de nationale trots (figuur 1.8).

Corona blijft het belangrijkste probleem, politiek sterkste stijger
Sinds het begin van de coronacrisis is 'corona' verreweg het meestgebruikte woord als we vragen naar belangrijkste maatschappelijke problemen. En dat is ook in april 2021 zo. Het woord corona (en verwante termen zoals coronavirus, covid-19, pandemie) komt dit kwartaal 547 keer voor. Andere woorden die dit kwartaal vaak gebruikt worden, hebben te maken met de politiek (woorden als politiek, politieke, regering, Rutte, overheid, toeslagenaffaire, en vertrouwen, komen gezamenlijk 400 keer voor).

We brengen alle zorgen over corona (ook als die term niet expliciet genoemd wordt) onder in de categorie zorg & gezondheid. Deze categorie is sinds het begin van de coronacrisis verreweg de meestgenoemde maatschappelijke zorg en dat blijft ook dit kwartaal zo (zie figuur 1.7).⁴²

36 K. Noordzij, J. van der Waal en W. de Koster, The educational gradient in trust in politicians in the Netherlands: A status-based cultural conflict. *The Sociological Quarterly* 60 (2019), 3: 439-456.

37 K. Noordzij, W. de Koster en J. van der Waal, 'They don't know what it's like to be at the bottom': Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens' discontent with politicians. *The British Journal of Sociology*, (2020).

38 Noordzij et al. (zie noot 37) halen hier de *recognition gaps* van socioloog Michèle Lamont aan: M. Lamont, Addressing recognition gaps: Destigmatization and the reduction of inequality. *American Sociological Review* 83 (2018), 3: 419-444.

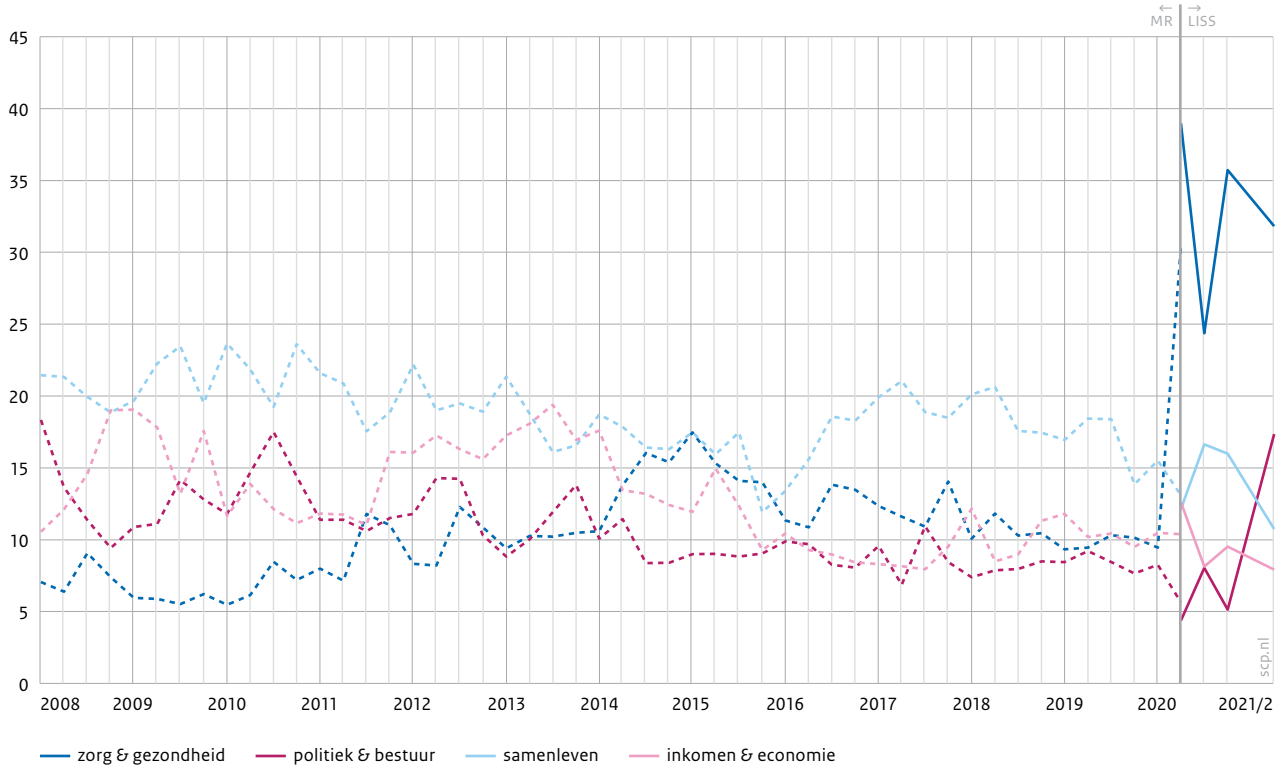
39 Deze stelling over 'voorzichtiger zijn in de omgang' zou in coronatijd in theorie iets anders kunnen betekenen dan vóór de coronacrisis, waarbij mensen die voorzichtige omgang heel letterlijk zouden kunnen opvatten als het houden van afstand. We zien echter in de data geen aanwijzingen dat dat het geval zou zijn. Tussen het eerste en tweede kwartaal van 2020 (dus voor de crisis en tijdens de eerste golf) wordt deze stelling niet heel anders beantwoord.

40 Mensen noemen meer problemen dan sterke punten. 83% noemt één of meer problemen, 62% één of meer sterke punten.

41 Als iemand vijf problemen noemt, telt elk van die problemen dus 0,2 keer mee in het nationale probleembesef, noemt iemand twee problemen dan tellen die problemen elk 0,5 keer mee.

42 56% noemt één of meer problemen in deze categorie en dat aandeel is heel vergelijkbaar met een halfjaar geleden (60%). Het onderwerp beslaat 32% van het nationale probleembesef.

Figuur 1.7 Ontwikkelingen in het nationale probleembesef, de vier grootste categorieën van 2021/2, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^a

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2021/2

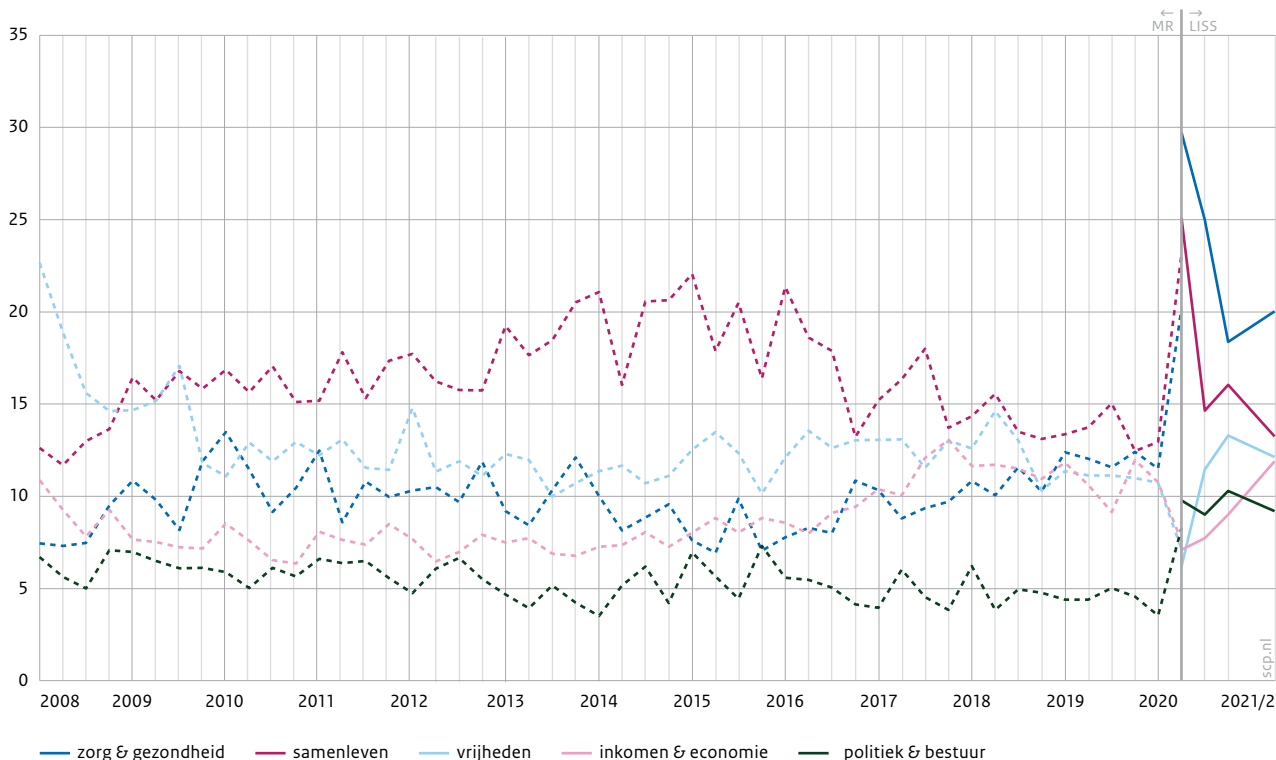
Naast de zorgen over corona zelf, gaat het daarbij dit kwartaal over de coronamaatregelen, de vaccinatiecampagne en de gezondheidszorg in het algemeen (vaak zonder verdere uitleg).

De belangrijkste en grootste verschuiving in het nationale probleembesef ten opzichte van vorig kwartaal (en eerdere metingen) is dat politiek & bestuur door meer mensen wordt genoemd als belangrijkste maatschappelijke probleem. Dit probleem staat nu op de tweede plaats in het nationale probleembesef. Naast bovengenoemde algemene termen (politiek, overheid) hebben mensen het vaak over de leugens en het gedraai in de toeslagenaffaire. Die bevinding sluit aan bij wat we eerder in dit hoofdstuk zagen: de nasleep van de toeslagenaffaire en de formatieperikelen roepen bij veel mensen zorgen op over de politiek.

Andere problemen: samenleven, inkomen, immigratie, wonen en klimaat

De coronacrisis en de politiek zijn dit kwartaal de twee meestgenoemde punten van zorg. Op de derde plaats in het nationale

Figuur 1.8 Ontwikkelingen in nationale trots, de vijf grootste categorieën van 2021/2, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^a

a 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat? Wilt u met enkele trefwoorden de belangrijkste onderwerpen aangeven?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2021/2

probleembesef staan zorgen over de manier waarop we samenleven. Die zorgen gaan over gebrek aan verdraagzaamheid, maatschappelijke tegenstellingen, verharding en discriminatie. Zorgen over inkomen en economie staan op de vierde plaats en gaan meer over inkomen (ongelijkheid, armoede, groeiende verschillen tussen arm en rijk) dan over de economie.

Na deze top vier zijn er drie thema's die ongeveer op gelijke hoogte staan: immigratie/integratie, fysieke leefomgeving en klimaat/milieu. Die laatste twee thema's worden in vergelijking met een halfjaar geleden nu vaker genoemd als maatschappelijk probleem. Zorgen over de fysieke leefomgeving hebben vooral betrekking op de woningmarkt: er is een tekort aan woningen en de prijzen/huren zijn hoog. Het thema immigratie/integratie stond in de zomer van 2020 hoog op de agenda, onder andere door de protesten in het kader van *Black Lives Matter*. Het onderwerp wordt nu minder vaak genoemd, al vallen de termen 'discriminatie' en 'racisme' nog steeds relatief veel.⁴³ Andere zorgen in deze categorie gaan over immigratie en vluchtelingen.

⁴³ Die eerste term wordt zonder specifieke verwijzing naar minderheden gecodeerd in de categorie 'samenleven'; dat is een keuze die in 2008 gemaakt is bij het opstellen van de codering en waar we aan vasthouden om de metingen onderling vergelijkbaar te houden.

Trots op de gezondheidszorg

De gezondheidszorg blijft ook dit kwartaal met afstand het meestgenoemde punt van trots. Dat is al sinds het begin van de coronacrisis zo. Mensen noemen ook hier de corona-aanpak, maar dan in positieve zin en de goede staat van de (medische) gezondheidszorg. Een ander thema dat een bron is van zowel zorg als trots, is de manier van samenleven.⁴⁴ Als sterke punten op dit gebied worden onder andere genoemd de saamhorigheid (in tijden van crisis), het vele vrijwilligerswerk en de nuchtere mentaliteit.

Het feit dat we in Nederland in vrijheid leven is ook een veelgenoemd punt, net als in vorige kwartalen. Mensen die dit noemen, wijzen op vrijheid in het algemeen, of de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om te zijn wie je bent in het bijzonder. De afgelopen maanden werden de coronamaatregelen ook wel bediscussieerd vanuit het idee van vrijheid. De overheid beperkte met maatregelen de individuele vrijheid om te gaan en staan waar je wilt (zoals bij de avondklok) of dringende adviezen (zoals bij het advies om thuis maximaal één bezoeker te ontvangen). En hoewel we eerder in dit kwartaalbericht zagen dat sommigen hun zorgen uiten over de coronamaatregelen, gebeurt dat dus niet expliciet in termen van vrijheid. Vrijheid wordt dit kwartaal niet minder vaak genoemd als punt van trots en komt ook niet vaker naar voren als belangrijk probleem.⁴⁵

Een vierde punt van trots is inkomen & economie: mensen vinden dat we in een welvarend land leven, met een goede economie en hoge levensstandaard (zeker in vergelijking met andere landen). Politiek & bestuur staat op de vijfde plaats in de lijst van de nationale trots. Daarbij gaat het vooral over het feit dat we in een democratie leven en nauwelijks over de praktische invulling daarvan (de politiek).

Opvattingen over immigratie en andere globaliseringskwesties

Tot slot kijken we in dit hoofdstuk naar de opvattingen over immigratie, de EU, open grenzen en de aanpak van internationale klimaatproblemen (zie tabel 1.4). Ten opzichte van een halfjaar geleden zijn er geen veranderingen in de twee voorgelegde stellingen over immigratie. 31% stemt in met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen, 35% is het met die stelling oneens. 46% vindt de aanwezigheid van verschillende culturen winst, 21% vindt dat niet. Wel constateerden we aan het begin van de coronacrisis (tweede kwartaal COB 2020|2) dat men het iets minder snel eens is met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder migranten zouden wonen dan voor de coronacrisis (COB 2020|2: 55-56).⁴⁶ Dat kan ook komen omdat er wat minder aandacht is voor immigratie- en integratieproblematiek, want er is een relatie tussen de hoeveelheid aandacht voor immigratie in de media en negatievere meningen over immigranten.⁴⁷ Het betekent niet dat de zorgen van mensen zijn weggenomen, maar nu de aandacht in de media is gericht op andere zaken, beschouwen mensen immigratie tijdelijk minder als een probleem.

44 Al geldt voor zowel zorg als samenleven dat het vaker wordt genoemd als probleem (resp. 56% en 22% noemt één of meer problemen in deze categorieën) dan als punt van trots (door resp. 24% en 16%).

45 De term 'avondklok' valt in totaal elf keer als wordt gevraagd naar maatschappelijke problemen.

46 We zien in dit COB dat de coronacrisis veel invloed heeft op de stemming en bepaalde percepties, wat de vraag opwerpt in hoeverre de coronacrisis ook invloed heeft op opvattingen over andere kwesties en in hoeverre deze crisis zelfs onderliggende waarden kan beïnvloeden. Voor een literatuuroverzicht zie E. Miltenburg en J. Schaper, *Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020. En voor een vergelijking van opvattingen en waarden voor en na de coronacrisis bijvoorbeeld T. Reeskens, Q. Muis, I. Sieben, L. Vandecasteele, R. Luijkx en L. Halman, *Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data*. *European Societies* 23 (2021) sup1: S153-S171.

47 H. Boomgaarden en R. Vliegenthart, *How news content influences anti-immigration attitudes: Germany, 1993-2005*, in: *European Journal of Political Research* 48 (2009), 4: 516-542.

Tabel 1.4 Opvattingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^{a, b}

		2008- 2013	2014- 2019	20/1	20/2 (MR)	20/2 (LISS)	20/4	21/2
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	33	32	32	35	36	35	35
	eens	39	39	42	36	34	33	31
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	26	26	25	22	23	23	21
	eens	42	43	47	48	47	45	46
Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.	oneens	19	21	22	15	15	18	14
	eens	45	46	52	55	52	46	54
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	oneens	42	41	45	51	49	47	47
	eens	19	22	19	13	14	13	10
Nederland moet meer dan nu bijdragen aan de oplossing van internationale klimaatproblemen.	oneens	31	26	34	29	26	24	20
	eens	29	38	37	35	37	42	50

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die dit kwartaal significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorgaande meting.

b Deze stellingen zijn in juli 2020 niet aan het LISS-panel voorgelegd.

Bron: COB 2008/1-2021/2

54% vindt het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak, 14% is het daar niet mee eens. Dat aandeel is vergelijkbaar met een jaar geleden. Overigens is de steun voor het EU-lidmaatschap gezien over de hele onderzoeksperiode relatief hoog. Van 2009-2013 daalde de steun voor het lidmaatschap geleidelijk, en vanaf 2017 begon de steun langzaam te stijgen. 10% van de respondenten zegt nadelen te ondervinden van open grenzen en de open economie, 47% ondervindt hiervan geen nadelen. Het aandeel dat zegt nadelen te ondervinden, ligt sinds het begin van de coronacrisis een fractie lager dan daarvoor. Dat zou ook kunnen komen doordat de fysieke grenzen op dit moment een stuk minder open zijn (in ieder geval voor personen) dan voor de coronacrisis.

De helft van de mensen is van mening dat Nederland meer dan nu moet bijdragen aan internationale klimaatproblemen. Dat is een stijging ten opzichte van een halfjaar geleden en een jaar geleden (in april 2020 37%). De instemming met deze stelling is aanzienlijk gegroeid sinds we de stelling in 2011 voor het eerst voorlegden. Klimaatverandering en verduurzaming zijn sindsdien ook hoger op de politieke en publieke agenda gekomen en worden vaker genoemd als maatschappelijk probleem (vgl. COB 2020|1).⁴⁸

48 Voor een uitgebreide blik op het burgerperspectief op klimaatverandering, zie Y. de Kluizenaar en P. Flore, *Klimaataankpak: toekomst-bepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2021.

Slot: twee aanhoudende crises?

Twee belangrijke onderwerpen in de publieke opinie in april 2021 zijn de coronacrisis (net als het hele afgelopen jaar) en de politiek turbulente weken eind maart en begin april: de impasse in de formatie en de politieke nasleep van de toeslagenaffaire. Corona speelt nog steeds een grote rol in het leven van mensen, maar de coronastemming is anders dan een halfjaar geleden. Minder mensen maken zich veel zorgen over het coronavirus, de zorgen die er zijn gaan vaker over het vaccinatieprogramma en waar men in oktober nog strenge maatregelen wilde, willen in april meer mensen versoepelen. Het vaccinatieprogramma geeft veel mensen hoop dat een terugkeer naar het normale leven mogelijk is, en de economische vooruitzichten waren positiever dan eerder werd gevreesd.

De veranderde coronastemming is logisch als we kijken naar de situatie in oktober 2020 en april 2021. Toen werden de coronacijfers (besmettingen, ziekenhuisopnames) steeds slechter en maakten we ons op voor een nieuwe reeks van strenge maatregelen. Begin april waren er strenge maatregelen van kracht, vielen de coronacijfers nog steeds niet mee (hoogtepunt derde golf), maar was er dankzij de vaccinatiecampagne wel hoop op verbetering van de coronacijfers en versoepelingen van maatregelen. Die werden eind april ook aangekondigd en bij het verschijnen van deze publicatie (eind juni) ziet de situatie er vermoedelijk weer heel anders uit dan bij het schrijven ervan (eind mei). Op andere punten is er continuïteit te zien. De tevredenheid met het eigen leven, de tevredenheid over de eigen financiën en economie blijven ongeveer even hoog als in het najaar. Sociaal vertrouwen en opvattingen zijn sinds zomer 2020 stabiel na een kleine opleving van het saamhorigheidsgevoel aan het begin van de crisis in april 2020.

De daling in politiek vertrouwen was deels al voorspeld: externe crises kenmerken zich vaak door een tijdelijke vertrouwensstijging (leiderschap, eenheid en daadkracht bij de corona-aanpak waren in april 2020 veelgenoemde redenen), die vaak weer terugkeert naar het oude niveau. Maar door de politieke crisis in april 2021 kwam daar nog iets bij. In motivaties voor het vertrouwen in de politiek werd de corona-aanpak minder vaak genoemd, maar noemden mensen vaker de politieke nasleep van de toeslagenaffaire, de vastgelopen formatie en het debat dat daaruit ontstond.

Over het coronavirus wordt gezegd dat het endemisch wordt, dat willen zeggen: het virus zal niet meer verdwijnen. Zolang voldoende mensen nog vatbaar zijn voor de ziekte, blijft er ook genoeg brandstof om de infectie weer te doen oplaaien. De toeslagenaffaire heeft eveneens de potentie om de komende tijd weer opnieuw de kop op te steken. Of de toeslagenaffaire en de manier waarop de politiek met deze affaire omgaat blijvende impact zullen hebben op het politieke vertrouwen is nog ongewis. We hebben hierboven al uitgebreid stilgestaan bij de mogelijke gevolgen van die nasleep en de formatieperikelen voor de korte termijn (daling van het vertrouwen in de politiek) en de mogelijke gevolgen van deze zaken voor het structurele vertrouwen in de politiek als dit schandaal de politieke agenda blijft beheersen en groter wordt. Het gaat immers om de onpartijdigheid van de overheid, één van de aspecten waarvan onderzoek heeft laten zien dat het heel belangrijk is voor het structurele vertrouwen in de politiek.⁴⁹

49 T. van der Meer en A. Hakhverdian, Political trust as the evaluation of process and performance: A cross-national study of 42 European countries. *Political Studies* 65 (2017), 1: 81-102. En T. van der Meer, Dissecting the causal chain from quality of government to political support, in: C. van Ham, J.J.A. Thomassen, K. Aarts en R.B. Andeweg (red.), *Myth and reality of the legitimacy crisis: Explaining trends and cross-national differences in established democracies*, Oxford University Press, 2017: 136-155.

2 Nederland na de coronacrisis

Kernpunten

- Slechts 10% ziet de coronacrisis als kans om de maatschappij helemaal anders in te richten. 42% zou op sommige terreinen terug willen en andere dingen juist heel anders willen aanpakken. Deze groep wil onder andere het thuiswerken en de rust behouden. Eveneens 42% hoopt juist op een terugkeer naar de maatschappij van voor de coronacrisis. Zij geven aan graag hun sociale leven van vóór corona terug te willen.
 - De maatschappelijke thema's die de komende periode centraal moeten staan, zijn de woningmarkt, de gezondheidszorg (zoals aanpakken coronacrisis, vaccins, voorkomen volgende pandemie), het onderwijs en de klimaatverandering. Een nieuw kabinet krijgt van mensen ook nadrukkelijk de opdracht om de kloof tussen burgers en de politiek te verkleinen en te zorgen voor een stabiel kabinet dat problemen aanpakt.
 - Mensen zien een grote rol voor de overheid bij het aanpakken van deze thema's, maar ook burgers en het bedrijfsleven hebben een rol. Ondanks de hoge verwachtingen die mensen hebben van de overheid op veel concrete beleidsterreinen, steunt de grootste groep het principe dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn. In vergelijking met tien jaar geleden is er wel iets minder steun voor 'meer eigen verantwoordelijkheid'.
-

Zowel de coronacrisis als de politiek verkeerde in april 2021 in een overgangsfase. De coronacrisis bevond zich in een overgangsfase, omdat het vaccinatieprogramma op stoom leek te komen, al bleven er zorgen over de snelheid van het programma en de mogelijke bijwerkingen van verschillende vaccins. De Haagse politiek bevond zich in de overgangsfase van verkiezingen naar een nieuw kabinet. Het formeren van een nieuw kabinet was in april begonnen met een informatieronde. Die ontaardde in een lang debat over de bestuurscultuur toen bleek dat tijdens verkennende gesprekken gesproken was over de positie van cda-Kamerlid Pieter Omtzigt, die samen met enkele andere Kamerleden veel kritische vragen over de toeslagenaffaire aan het kabinet stelde.

In de overgangsfase van zowel de coronacrisis als politiek Den Haag is het interessant om te onderzoeken hoe mensen vooruitkijken naar de komende periode. We richten ons hierbij op de verwachtingen en wensen: verwachten Nederlanders dat de samenleving weer terug kan naar hoe het was en zien zij de crisis als een kans om alles anders te doen, of willen ze vooral terug naar de samenleving van vóór de coronacrisis? Vervolgens kijken we naar de thema's die volgens Nederlanders de komende tijd centraal moeten komen te staan. Tot slot onderzoeken we wie er volgens mensen aan zet is om daarmee aan de slag te gaan, waarbij we wat langer stilstaan bij de gewenste verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en burgers.

Het leven na de coronacrisis?

De coronacrisis duurt inmiddels al ruim een jaar. Door de snelle ontwikkeling van vaccins spreekt (demissionair) premier Rutte sinds de coronapersconferentie van 8 januari van 'licht aan het einde van de

Tabel 2.1 Blijvend rekening houden met corona, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)

Op den duur kunnen we weer terug naar ons normale leven van voor de coronacrisis.	35
De komende jaren zullen we ons leven moeten blijven aanpassen om nieuwe uitbraken te voorkomen.	55
Ik weet het niet.	10

Bron: COB-LISS 2021/2

tunnel'. Hoe meer mensen gevaccineerd worden, hoe meer de samenleving weer open kan. Toch is er nog veel onzekerheid in hoeverre het lukt om op korte termijn weer helemaal terug te gaan naar de samenleving zoals die was, of dat we toch de komende jaren in meer of mindere mate ons nog moeten blijven aanpassen aan het leven met het virus.

Meer dan de helft verwacht noodzaak blijvende aanpassingen

We vroegen mensen in april 2021 hoe zij denken dat de coronacrisis zich in de nabije toekomst ontwikkelt (tabel 2.1). Een meerderheid (55%) van de respondenten denkt dat we de komende jaren nog rekening moeten houden met het coronavirus om uitbraken te voorkomen. Ongeveer een derde (35%) van de respondenten denkt dat we op den duur wel weer terug kunnen naar het normale leven van voor de coronacrisis.¹ Mannen denken vaker dan vrouwen dat we terug kunnen naar 'het oude normaal' (resp. 43% om 28%). Ook mensen onder de 55 jaar denken dit vaker (18-54 jaar 43%) in vergelijking met ouderen (23%).

In februari legde de NOS achttien virologen, immunologen, epidemiologen, vaccinologen en infectiologen vragen voor over de toekomst van het coronavirus. Op basis daarvan trokken ze de conclusie dat we ons waarschijnlijk de komende jaren moeten blijven aanpassen en vaccineren om de pandemie te bestrijden.² Hoewel we steeds meer over het virus leren, is het natuurlijk nog altijd ingewikkeld om jaren vooruit te kijken. Toch houdt een meerderheid van de mensen rekening met een meerjarige periode van aanpassing en pandemiebestrijding.

Slechts 10% ziet crisis als kans op een heel andere samenleving

Tijdens de crisis is er in de media veel aandacht geweest voor vergezichten over hoe we de samenleving opnieuw kunnen inrichten na de coronacrisis. *De Correspondent* heeft een aantal van deze artikelen op een rij gezet.³ Op verschillende terreinen is het volgens die berichten mogelijk radicaal te veranderen, zoals het klimaat, de economie en de maatschappij. Hoe kijken mensen daar tegenaan? Zien zij de crisis ook als een kans om alles anders te doen? We vroegen mensen waar ze op hopen als het coronavirus onder controle is: weer terug naar de samenleving van vóór de coronacrisis, op sommige terreinen de samenleving anders inrichten of de samenleving heel anders inrichten (tabel 2.2).

Het overgrote deel van de mensen heeft geen sterke drang om de samenleving heel anders in te richten, slechts 10% van de respondenten acht dat wenselijk. Een flink deel van de mensen wil volledig terug naar de samenleving zoals deze was voor de coronacrisis (42%). Een even groot deel wil wel weer terug naar normaal, maar wil op sommige terreinen de samenleving wel anders inrichten.⁴

Terug naar het sociale leven van voor corona, liefst met thuiswerken en iets meer rust

We vroegen respondenten om een toelichting op de vraag of ze terug willen naar hoe het leven was voor corona of dat ze dingen zouden willen veranderen. Mensen die graag terug willen naar de samenleving zoals die was, geven vaak aan dat zij zich beperkt voelen en hun

- 1 In december stelde EenVandaag een soortgelijke vraag aan hun opiniepanel. Toen dacht 11% van de respondenten dat zij ergens tussen januari en juni 2021 weer helemaal terug zouden kunnen naar het leven van voor corona, dacht 42% dat dit ergens in 2021 wel zou lukken en slechts 27% dat het leven nooit weer hetzelfde wordt zoals het was. Natuurlijk verschillen de vraagstelling en de steekproef, maar het lijkt er ook op dat tussen december 2020 en april 2021 meer Nederlanders denken dat corona een endemische ziekte zal worden waar we op een of andere manier mee zullen moeten leven. Zie https://eenvandaag.assets.avrotros.nl/user_upload/Voorspellingen2021%20%282%29-gecomprimeerd.pdf.
- 2 Zie <https://nos.nl/artikel/2370489-wetenschappers-coronavirus-gaat-niet-meer-weg#:~:text=Het%20is%20vandaag%20precies%20een,dat%20de%20ziekte%20endemisch%20wordt.>
- 3 <https://decorrespondent.nl/1112/vergezichten-hoe-kan-de-wereld-er-na-corona-uitzien/427585290-2c7cf61d>.
- 4 Lager- en middelbaar opgeleiden willen vaker terug naar normaal (resp. 50% en 46%), terwijl hogeropgeleiden juist vaker zaken anders willen, 30% van hen wil helemaal terug naar het oude normaal.

Tabel 2.2 Wens tot verandering, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

Ik hoop dat we snel terug kunnen naar de samenleving van voor de coronacrisis.	42
Ik zou op sommige terreinen wel terug willen naar het oude, maar op andere zou ik de samenleving heel anders inrichten.	42
Ik zie de coronacrisis als een kans om de samenleving heel anders in te richten.	10
Ik weet het niet.	6

a Vraagstelling: 'Sommige mensen hopen dat als het coronavirus onder controle is, we weer terug kunnen naar de samenleving van vóór de coronacrisis. Anderen zien de coronacrisis juist als kans om de samenleving heel anders in te richten. Wat vindt u? Welke van de onderstaande beweringen komt het dichtst in de buurt van uw mening?'

Bron: COB-LISS 2021/2

vrijheden terug willen. Zij verlangen naar het opengaan van de samenleving: horeca, winkels, musea en bioscopen. Zij willen weer dingen kunnen ondernemen. Ook ongedwongen andere mensen ontmoeten, zonder mondkapje, zonder bezoekbeperking en zonder afstand te houden is voor deze mensen erg belangrijk:

'Om eindelijk weer eens naar onze kaartclubs te gaan, of gezellig eens met vrienden uit eten, of een avondje theater of bioscoop.'
(man, 87 jaar, vmbo)

'Ik vond juist dat we een fijne samenleving hebben en zou zo graag zien dat we daar ook weer naar teruggaan.' (vrouw, 34 jaar, hbo)

'Dat we weer vrijer zijn in wat we willen doen, stukje vrijheid. Ik hoop ook dat we dat dan meer zullen waarderen! Want vrijheid en gezondheid zijn dus niet gewoon!' (vrouw, 56 jaar, vmbo)

Diegenen die op een deel van de terreinen terug willen naar de samenleving zoals die was, maar ook op een aantal gebieden dingen anders willen doen, onderschrijven deze hang naar vrijheid. Toch hebben zij tijdens de coronacrisis ook ervaringen opgedaan die hun bevielen. Het thuiswerken wordt vaak genoemd, meestal in relatie tot meer vrije tijd, meer rust op straat en winst voor het klimaat. Rust en ruimte zijn terugkerende termen. Ook hebben veel mensen de hoop dat de nadruk op hygiëne blijft. Door bijvoorbeeld vaker handen te wassen, mensen meer ruimte te geven en met verkoudheidsklachten thuis te blijven zal er ook minder griep voorkomen. Een enkeling noemt het zoenen bij een ontmoeting en handen schudden als vormen van begroeting die wel mogen verdwijnen, terwijl knuffels met dierbaren wel erg worden gemist.

'Digitalisering werkt behoorlijk. Probeer ook de zorg verder te digitaliseren. Gebruik lege kantoorruimtes voor woningbouw. Vliegtaks om onnodige conferenties digitaal te doen.' (man, 38 jaar, wo)

'Ik hoop dat de samenleving geleerd heeft van deze crisis en ter voordelen aanpassingen doet. Persoonlijk leefde ik veel te gehaast. Door Covid-19

ben ik een stapje terug gaan doen. Na Covid-19 hoop ik meer thuis te gaan werken en vergaderingen online te voeren.’ (vrouw, 49 jaar, hbo)

‘Oude leven: winkels en horeca open, festivals, geen mondkapje meer, geen afstand meer, groepen mogen weer. Nieuw: 3 zonen afschaffen, hygiënemaatregelen behouden, zorgen voor elkaar, meer thuiswerken.’ (vrouw, 28 jaar, wo)

De kleine groep mensen die de crisis als een kans ziet om het roer helemaal om te gooien lijkt het moeilijk te vinden om het antwoord toe te lichten. Slechts weinig mensen maakten van de gelegenheid gebruik of hebben iets duidelijk opgeschreven. Het lijkt erop dat zij vaak wel vinden dat we nu niet op de goede weg zijn, maar de situatie te complex vinden om even in een enquête uit te leggen.

‘De mensen zijn veel te hard voor elkaar geworden ze kunnen niet terug naar normaal, ze moeten eens hartelijk en vriendelijk voor elkaar worden en dat is moeilijk, hoelang zal dat duren, maar we gaan er wel positief tegenaan.’ (vrouw, 78 jaar, vmbo)

‘Ik heb het gevoel in een chaos te leven, ik heb geen overzicht.’ (vrouw, 64 jaar, hbo)

Belangrijkste maatschappelijke onderwerpen

Naar welke maatschappelijke thema's moet de aandacht de komende jaren uitgaan? Dit hebben we op verschillende manieren aan mensen gevraagd. Ten eerste hebben we ze een set aan beleidsterreinen voorgelegd met de vraag hoe belangrijk ze het vinden dat die in de volgende fase (als er genoeg vaccins gezet zijn en het virus enigszins onder controle is) hoog op de agenda komen. Ten tweede hebben we mensen gevraagd welke boodschap zij een nieuwe regering zouden willen meegeven. Dit betrof een open vraag, waarbij mensen vrij konden invullen wat zij het belangrijkste vinden en wat zij het nieuwe kabinet als opdracht willen meegeven. Ten slotte hebben de onderzoekers van Kessels & Smit in twaalf online groepsgesprekken aan mensen gevraagd op welke thema's zij maatschappelijke verandering zouden willen en wat er dan zou moeten veranderen. Elk van deze vragen heeft dus een net andere invalshoek en dit levert eigen accenten op, dus we behandelen ze hieronder een voor een.

Wonen, zorg en onderwijs hebben in april de hoogste prioriteit

In een gesloten enquêtevraag legden we mensen zestien beleidsthema's⁵ voor en vroegen hun om aan te geven hoe belangrijk ze het vonden om elk van die thema's hoog op de agenda te zetten (zie tabel 2.3). Aan het ene uiterste stond dat het 'helemaal niet belangrijk is om dit thema hoog op de agenda te zetten' en aan het andere uiterste dat het 'heel erg belangrijk' is.

In april geven de meeste mensen prioriteit aan de woningmarkt: 84% vindt dat het belangrijk is om dit hoog op de agenda te zetten,

5 Die beleidsthema's zijn gebaseerd op de thema's die we normaal in het COB voorleggen in een zogenoemde 'begrotingsvraag' (zie COB 2020|4: 45). We hebben enkele aanpassingen gedaan wegens de coronacontext, zoals de toevoeging 'het tegengaan van een volgende pandemie'.

Tabel 2.3 Prioriteiten voor de regering voor ná de coronacrisis, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

	geen prioriteit voor agenda	2	3	4	veel prioriteit voor agenda	ik weet het niet	netto- steun ^b
zorgen voor voldoende betaalbare woningen	1	2	11	35	49	3	81
verbeteren van de (gezondheids)zorg	0	3	14	38	43	3	78
verbeteren van het onderwijs	1	3	15	39	39	4	74
voorkomen van een volgende pandemie	3	3	16	30	43	4	67
vergroten van de werkgelegenheid	0	4	22	43	26	4	65
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	6	19	37	34	3	65
zorgen voor meer zekerheid op de arbeidsmarkt	1	4	24	42	25	4	62
bestrijden van armoede in Nederland	1	6	24	39	28	3	60
zorgen voor meer saamhorigheid en het tegengaan van verdeeldheid	1	6	26	37	25	6	55
bijdragen aan de aanpak van milieuproblemen en klimaatverandering	4	7	23	29	33	4	51
bestrijden van discriminatie	5	9	28	31	23	4	40
verbeteren van de integratie van minderheden	5	13	31	30	14	7	26
beperken van immigratie	9	15	30	20	21	5	17
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	9	21	37	22	6	5	-2
stimuleren van kunst en cultuur	12	20	34	20	9	5	-3
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	12	23	39	14	5	7	-16
gemiddelde	3	8	24	33	28	4	49

a Vraagstelling: 'Veel mensen denken dat als er genoeg vaccins gezet zijn en het virus enigszins onder controle is, de coronacrisis in een volgende fase komt. Er kan dan, naast virusbestrijding, weer meer aandacht naar andere beleidsterreinen gaan. Kunt u voor elk van de volgende terreinen aangeven hoe belangrijk u het vindt dat ze in deze volgende fase hoog op de agenda komen?'

b De nettosteun is % mensen dat prioriteit toekent aan een thema (score 4-5) - % mensen dat er geen prioriteit aan toekent (score 1-2).

Bron: COB-LISS 2021/2

slechts 3% vindt dat niet (nettoscore 81). De twee thema's die hierna de meeste prioriteit krijgen, zijn verbeteren van de (gezondheids)-zorg en verbeteren van het onderwijs; respectievelijk 81% en 78% vindt het belangrijk dat deze thema's hoog op de agenda staan (nettoscores resp. 78 en 74).⁶ Op de vierde plaats staat het voorkomen van een volgende pandemie, en op vijf het vergroten van de werkgelegenheid.

Thema's die in april laag op de publieke prioriteitenlijst staan, zijn integratie & immigratie, kunst & cultuur, ontwikkelings-samenwerking en internationale missies. Van die laatste twee thema's vinden veel mensen dat ze geen prioriteit hebben. Dit zijn thema's die ook vóór de coronacrisis altijd onderaan de lijst met beleidsprioriteiten voor de regering stonden (zie bijvoorbeeld COB 2020|4: 46).

6 Zorg en onderwijs werden ook een half-jaar geleden genoemd als belangrijke prioriteiten voor de regering in een zogenoemde 'begrotingsvraag', zie COB 2020|4: 46. 'Zorgen voor woningen' werd daar niet in die bewoordingen opgenomen, het thema 'verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing' eindigde toen niet in de top van de prioriteitenlijst.

Tabel 2.4 Prioriteiten voor de komende periode naar achtergronden, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

	geslacht			leeftijd			opleidingsniveau		
	allen	man	vrouw	18-34 jaar	35-54 jaar	≥ 55 jaar	lager	midden	hoger
zorgen voor voldoende betaalbare woningen	81	82	80	82	75	86	78	85	79
verbeteren van de (gezondheids)zorg	78	76	79	70	77	83	74	80	78
verbeteren van het onderwijs	74	71	75	65	75	78	65	75	79
voorkomen van een volgende pandemie	67	62	73	58	61	79	71	70	62
vergroten van de werkgelegenheid	65	63	68	52	68	73	63	71	61
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	65	64	66	50	66	75	65	69	60
zorgen voor meer zekerheid op de arbeidsmarkt	62	60	65	54	59	71	66	65	57
bestrijden van armoede in Nederland	60	54	65	43	56	75	64	59	57
zorgen voor meer saamhorigheid en het tegengaan van verdeeldheid	55	54	56	38	56	66	50	54	60
bijdragen aan de aanpak van milieuproblemen en klimaatverandering	51	49	52	56	38	57	46	46	60
bestrijden van discriminatie	40	34	47	37	27	54	42	42	39
verbeteren van de integratie van minderheden	26	21	32	18	19	39	19	24	36
beperken van immigratie	17	21	14	0	18	29	33	19	3
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-2	-10	6	-11	-15	15	5	-12	4
stimuleren van kunst en cultuur	-3	-11	4	-9	-15	10	-3	-11	6
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-16	-24	-10	-24	-18	-11	-8	-22	-18
gemiddelde	46	42	48	36	40	55	46	45	45

a Vetgedrukte cijfers geven aan dat de groep significant verschilt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

Bron: COB-LISS 2021/2

Eensgezind over het belang van wonen, zorg en onderwijs

Met de gesloten vragen naar prioriteiten uit tabel 2.4 kunnen we ook een beeld krijgen van eventuele meningsverschillen over prioriteiten. Zijn Nederlanders eensgezind over waaraan we de komende jaren aandacht moeten besteden? Of bestaat hierover verschil van mening?

Consensus is er over de top drie van prioriteiten: wonen, zorg en onderwijs. Die thema's vindt iedereen belangrijk. Een belangrijk verschil is dat ouderen veel meer thema's heel belangrijk vinden dan jongvolwassenen. Des te opvallender is het dat jongvolwassenen en ouderen op het gebied van wonen en het tegengaan van klimaatverandering beperkt of niet van mening verschillen. De grootste verschillen naar leeftijd zijn er bij de thema's armoede, werk, veiligheid, saamhorigheid en immigratie. Die hebben voor ouderen vaker prioriteit dan voor jongeren.

Tabel 2.5 Prioriteiten voor de nabije toekomst naar partijvoorkeur, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

	allen	VVD	D66	CDA	PvdA/GL	SP	PVV/ FvD
zorgen voor voldoende betaalbare woningen	81	73	86	82	90	85	78
verbeteren van de (gezondheids)zorg	78	74	79	80	79	91	84
verbeteren van het onderwijs	74	77	87	72	75	85	59
voorkomen van een volgende pandemie	67	61	75	89	67	87	62
vergroten van de werkgelegenheid	65	69	55	75	70	83	56
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	65	76	52	82	44	81	75
zorgen voor meer zekerheid op de arbeidsmarkt	62	48	54	74	74	85	63
bestrijden van armoede in Nederland	60	30	66	62	83	95	49
zorgen voor meer saamhorigheid en het tegengaan van verdeeldheid	55	53	67	55	62	71	40
bijdragen aan de aanpak van milieuproblemen en klimaatverandering	51	47	85	64	82	67	-1
bestrijden van discriminatie	40	23	58	46	71	54	1
verbeteren van de integratie van minderheden	26	20	41	28	46	40	3
beperken van immigratie	17	39	-20	32	-30	27	63
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-2	-30	17	21	36	10	-40
stimuleren van kunst en cultuur	-3	-25	10	2	28	27	-33
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-16	-17	-14	10	-13	-4	-20
gemiddelde	46	39	50	55	54	62	34

a Vetgedrukte cijfers geven aan dat de groep significant verschilt van de andere groepen bij $p < 0,01$.

Bron: COB-LISS 2021/2

Hogeropgeleiden vinden klimaat en integratie vaker een prioriteit dan mensen met een lager opleidingsniveau. Lageropgeleiden vinden het beperken van immigratie veel vaker belangrijk dan hogeropgeleiden.

Ook als we kijken naar hoe aanhangers van verschillende partijen kijken naar de prioriteiten, zien we dat aanhangers van bijna alle partijen wonen, zorg en onderwijs vaak noemen als thema's die prioriteit hebben (zie tabel 2.5). Alleen bij aanhangers van PVV/FvD staat onderwijs lager op de prioriteitenlijst. Wat hierbij wel opvalt, is dat er grote verschillen zijn in de gemiddelde nettoscore die aangeeft hoeveel thema's mensen belangrijk vinden. Aanhangers van VVD en PVV/FvD zeggen van veel minder thema's dat ze die (heel) belangrijk vinden voor de agenda.

Voor aanhangers van VVD, CDA, SP en PVV/FvD is veiligheid een belangrijk thema dat in de top vijf van de prioriteitenlijst staat. Voor aanhangers van D66 en PvdA/GL is klimaat belangrijker dan voor aanhangers van andere partijen. Ook bij armoedebestrijding doen zich verschillen voor. Veel aanhangers van SP en PvdA/GL willen dit

onderwerp hoog op de agenda, voor aanhangers van VVD en PVV/FvD hoeft dat niet. Aanhangers van PVV/FvD vinden juist het beperken van immigratie veel vaker een prioriteit.

Adviezen voor een nieuw kabinet: herstel van vertrouwen en aanpak coronacrisis

Een tweede manier waarop we wensen voor de nabije toekomst hebben verkend, is door mensen met een open vraag voor te leggen wat zij een nieuw kabinet zouden willen meegeven. Anders dan hierboven kunnen mensen dus zelf aangeven wat zij belangrijk vinden en vragen we ook direct naar prioriteiten voor *een kabinet*, naar politieke prioriteiten dus, wat iets anders is dan vragen naar maatschappelijke prioriteiten, zoals we deden in de groepsinterviews die we daarna bespreken.

Als we mensen in april vragen om in hun eigen woorden aan te geven wat ze een nieuw kabinet willen meegeven, dan zijn daarbij twee thema's dominant die we ook in hoofdstuk 1 vaak terugzagen: de opstelling van de politiek in het debat over de formatie en de toeslagenaffaire, en de bestrijding van de coronacrisis (zie figuur 2.1).

Adviezen in de categorie politiek & bestuur worden veruit het vaakst als prioriteit genoemd en dat is misschien niet zo verwonderlijk gezien de moeizame formatie. Aan de antwoorden is af te lezen dat een groot deel van de mensen gefrustreerd is over politiek Den Haag, waarschijnlijk voortkomend uit de nasleep van de toeslagenaffaire en het moeizame begin van de kabinetsformatie. Daarbij gaat het slechts in enkele gevallen om de inhoud van de toeslagenaffaire zelf, zoals de onterechte fraudeverdenkingen. Kritiek op de politiek is vaak algemener geformuleerd. Sommige mensen zeggen dat het vertrouwen hersteld moet worden, overigens meestal zonder te zeggen wat daarvoor nodig is. Anderen willen meer eerlijkheid en openheid van de politiek, vinden dat er meer naar mensen geluisterd moet worden of wensen een stabiel kabinet dat maatschappelijke problemen snel gaat aanpakken (in plaats van te dralen in een lange formatie).

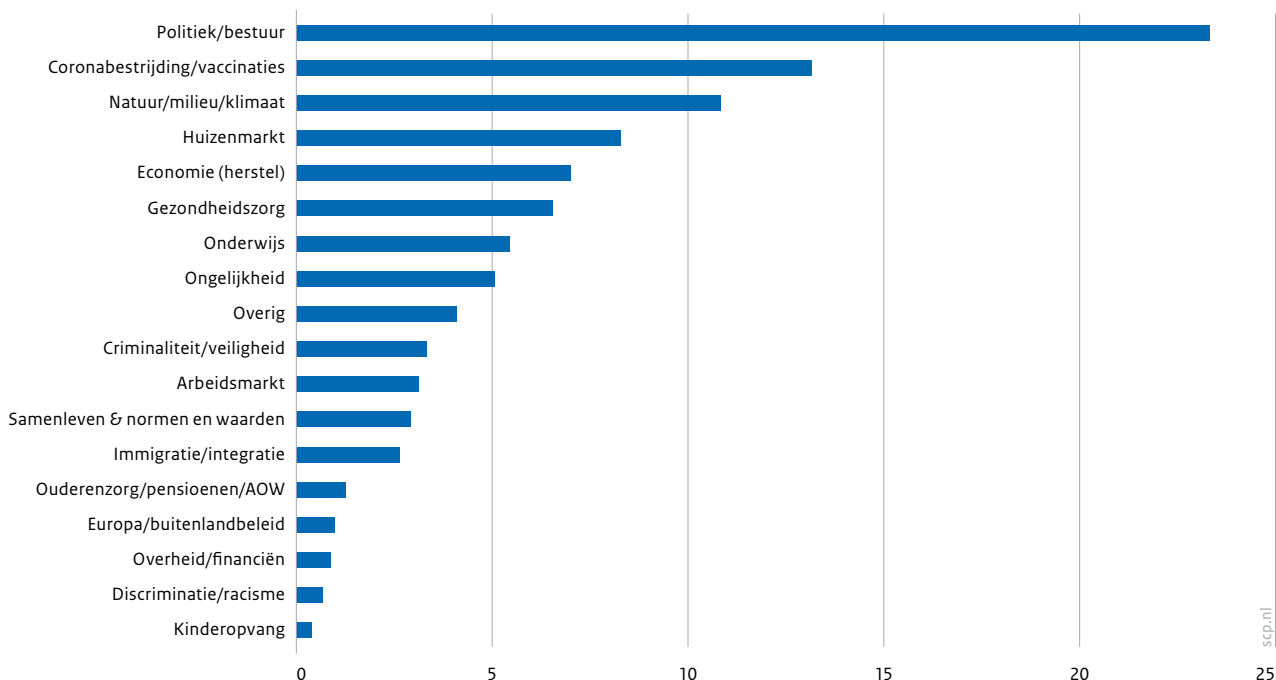
'Stabiliteit is belangrijk voor de samenleving. In de politiek is die nu ver te zoeken. Het land heeft een regering nodig.' (man, 53 jaar, mbo)

'Het kabinet moet transparanter worden in hun doen en laten. Mensen willen weten waar het kabinet mee bezig is en worden op dit moment bedonderd door achterkamertjespolitiek.' (man, 28 jaar, hbo)

'Dat er eerlijk en open naar elkaar wordt gedaan, niets achterhouden, en eerlijk antwoord geven als er wat wordt gevraagd. Dat moeten wij ook, zij moeten het goede voorbeeld geven.' (vrouw, 62 jaar, mbo)

Na de opmerkingen over de politiek en het bestuur gaan de meeste antwoorden over de coronacrisis. Dit sluit aan bij onze eerdere bevinding dat veel mensen denken dat we voorlopig nog niet van het virus af zijn. Het bestrijden van de pandemie komt vaak terug als opdracht voor een nieuwe regering. Bij die pandemiebestrijding verwachten mensen daadkracht, duidelijkheid en dat er geluisterd wordt naar burgers en het bedrijfsleven. De vaccinaties worden ook vaak genoemd en de overheid

Figuur 2.1 Gecategoriseerde open antwoorden prioriteiten nieuw kabinet, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

a 556 respondenten hebben de open vraag beantwoord. De antwoorden zijn gecategoriseerd naar verschillende onderwerpen. Omdat een antwoord vaak meerdere onderwerpen bevatte, leverde dit 1025 gecategoriseerde antwoorden op.

Bron: COB-LISS 2021/2

wordt aangespoord om zo snel mogelijk te vaccineren, zodat het land weer open kan. Het economisch herstel wordt ook regelmatig genoemd als belangrijkste taak voor een nieuwe regering.

‘Daadkrachtig optreden, geen valse hoop wekken als het gaat om vaccineren en aanpak corona. Hier mag de regering zich harder en zakelijker in gaan opstellen en minder eenzijdig advies uitvragen. Daarnaast lange termijn maatregelen treffen om een volgende pandemie voor te zijn en een betere aanpak te hebben. Borgen dat economisch het land op niveau blijft. Transparantie als het gaat om dossiers. Minder kletsen meer doen en daadkrachtig de controle-functie uitoefenen waarvoor je er zit (die is vooral voor de Kamer).’ (vrouw, 51 jaar, hbo)

‘Belangrijkste taak van de overheid is dat het vertrouwen van de kiezer gewonnen wordt. Ik vind dat de regering met name rond de coronamaatregelen niet daadkrachtig optreedt of heeft opgetreden. Sommige besluiten van de regering m.b.t. de maatregelen rond corona vind ik verkeerd, zoals de rekening die de horeca krijgt voorgeschoteld. De avondklok is niet efficiënt, daarom wordt het binnenkort teruggedraaid.’ (vrouw, 71 jaar, hbo)

‘Zo snel mogelijk vaccineren zodat we weer terug kunnen naar het oude normaal.’ (man, 19 jaar, havo/vwo)

Het klimaat (en natuur en milieu) staat op de derde plaats met ruim 10% van de genoemde onderwerpen. Bij dit onderwerp gaat het meestal om het tegengaan van klimaatverandering. In hoofdstuk 1 kwam ook al naar voren dat de steun voor de Nederlandse bijdrage aan internationale klimaatproblemen onder Nederlanders is toegenomen. Specifieke maatregelen worden niet vaak genoemd. De stikstofcrisis wordt wel een aantal keer genoemd. Aan de ene kant wordt daarbij vooral gekeken naar het inkrimpen van de intensieve veeteelt, maar een aantal andere respondenten wil wel de boeren gecompenseerd zien, of helemaal ontzien.

‘Aanpakken klimaatproblematiek, in de breedste zin des woords, energietransitie, stikstofprobleem, omvormen landbouw.’ (man, 71 jaar, hbo)

Andere veelgenoemde onderwerpen in de open antwoorden gaan over de huizenmarkt (betaalbare woningen), het verbeteren van de gezondheidszorg en het onderwijs en het tegengaan van de (inkomens)ongelijkheid.

Preventieve gezondheidszorg en geluk belangrijke maatschappelijke thema's in groepsinterviews

Nu we een indruk hebben welke onderwerpen mensen belangrijk vinden, gaan we dieper in op welke verandering mensen graag willen zien. In de online groepsgesprekken uitgevoerd door onderzoeksbureau Kessels & Smit hebben de onderzoekers doorgepraat met mensen over welke maatschappelijke thema's voor hen van belang zijn om aan te pakken in Nederland na de coronacrisis. Zij legden de deelnemers een lijst met maatschappelijke thema's voor die voortkwamen uit burgerdialogen die dezelfde onderzoekers organiseren in opdracht van de overheid (zie kader 2.1).⁷ Ze vroegen mensen om aan te geven welke maatschappelijke vraagstukken zij het meest van belang vinden om na de coronacrisis aan te pakken. Van de 46 deelnemers kozen de meesten het thema gezondheid (19 deelnemers). Ook geluk & ontspanning (11) werd belangrijk gevonden en op de derde plaats natuur & milieu (5). Onderwijs & werk, samenleven, welvaart & inkomen, wonen & verkeer en immigratie & integratie werden allemaal door minder deelnemers belangrijk gevonden. Omdat in het eerste deel van de gesprekken nog sterk de nadruk lag op wat er in het persoonlijke leven in de knel is gekomen en welke lichtpuntjes er voor mensen waren tijdens de coronacrisis, kwamen de maatschappelijke onderwerpen van het tweede deel van het gesprek ook vaak voort uit gedachten over deze crisis. Het werd duidelijk dat mensen nog erg met de huidige situatie en de gevolgen daarvan voor hun persoonlijke leven bezig waren. Dit zien we gereflecteerd in welke maatschappelijke thema's zij belangrijk vonden; gezond leven en geluk & ontspanning kwamen snel naar boven.

Als het om gezond leven gaat in de gesprekken, noemen mensen niet alleen de fysieke gezondheid. In de gesprekken leggen ze al snel de verbinding tussen de fysieke en mentale gezondheid. Ook preventieve zorg is vaak onderwerp van gesprek. De redenering die vaak terugkomt, is dat als je gezond leeft, je minder vaak en minder ernstig ziek wordt. Mensen verbinden dit ook vaak aan corona, vanuit de wetenschap dat mensen

⁷ Aan de lijst met thema's uit kader 2.1 voegen we nog 'immigratie' toe, omdat dit een thema is dat vaak hoog op de lijst met maatschappelijke problemen staat, zie hoofdstuk 1.

Kader 2.1 Dialogentraject 'Nederland na de crisis'

Auteurs: Saskia Tjepkema, Martijn van Ooijen, Joeri Kabalt & Remko van Oijen (Kessels & Smit)

Het team 'Nederland na de crisis' van de rijksbrede programmadirectie Samenleving en Covid-19 heeft als taak om vooruit te kijken naar de eerste periode na de coronacrisis. In dat kader organiseerde men in de periode januari tot mei 2021 een dialogentraject met burgers. Doelstelling was om enerzijds ideeën op te halen waarmee men het herstel- en vernieuwingsperspectief van de overheid kan voeden, en anderzijds ook om mensen onderling te verbinden en aan te moedigen in hun eigen initiatieven. Centraal stonden drie vragen:

1. Wat is tijdens corona in de knel gekomen, dat straks herstel verdient?
2. Wat is er tijdens corona ontkiemd, dat de moeite waard is om vast te houden na de crisis?
3. Wat verdient dus in de periode na corona aandacht, en hoe zou dat vorm kunnen krijgen? Welke ideeën zijn er voor herstel en vernieuwing?

Verkenningdialogen met burgers. Als start zijn in de periode januari tot maart 23 verkenningdialogen gevoerd met in totaal 196 mensen, waaronder 47 uit groepen die door corona extra geraakt worden (bijvoorbeeld mensen in armoede, jongeren, mensen met een chronische ziekte, niet-thuiswonende ouderen). De overige 149 deelnemers was een zo representatief mogelijke groep (bijvoorbeeld qua leeftijd en opleidingsniveau). Deze verkenningdialogen hadden vooral als doel om thema's te bepalen voor de burgerdialogen: wat speelt er in de samenleving? Hier kwamen zeven thema's uit naar voren als onderwerpen waarop zaken in de knel zijn gekomen of juist zijn ontkiemd tijdens corona, en die dus belangrijk waren om over door te praten:

1. Geluk en ontspanning
2. Gezondheid
3. Samenleven
4. Wonen en verkeer
5. Onderwijs en werk
6. Welvaart en inkomen
7. Natuur en milieu

Themadialogen met burgers. Over deze thema's zijn in maart en april 37 themadialogen georganiseerd, met in totaal ongeveer 600 mensen. Deelnemers konden zich via www.watisjouwidee.nl inschrijven. Uit de groep aanmelders werd dan een zo gemengd mogelijke groep uitgenodigd, waarbij werd gelet op leeftijd, opleidingsniveau en regio. Elke dialoog had een wethouder of burgemeester als host. En die nodigde ook persoonlijk vijf deelnemers uit, zodat ook mensen die zich niet snel via een site aanmelden toch ook aan tafel zouden komen. Zo ontstond weliswaar geen representatieve groep deelnemers, maar wel een gevarieerde. De themadialogen stonden vooral in het teken van de toekomstvraag. Na een verkenning van kiem- en knelverhalen gingen mensen onderling in gesprek over wat zij van belang vinden voor de periode na corona: welke concrete ideeën hebben zij over wat ze zelf of wat anderen of de overheid kunnen doen? Vertrekpunt daarbij was dat burgers ook zelf inspiratie en aanmoediging uit de gesprekken zouden halen voor eigen initiatieven.

Per thema zijn vier of zes gesprekken gevoerd. Daaruit ontstonden voor ieder onderwerp rode draden als het gaat over wat aandacht verdient na de crisis, vanuit het oogpunt van herstel of vernieuwing. Ook zijn er ideeën gegenereerd voor hoe dat vorm kan krijgen.

In de praktijk bleek daarbij dat mensen zowel in hun zorgen als in hun oplossingen telkens dwarsverbanden maakten. Groen kwam bijvoorbeeld op veel plekken terug: natuurlijk bij natuur & milieu, maar ook bij een thema als gezondheid, geluk & ontspanning en wonen & verkeer, omdat groen bijdraagt aan fijne buurten en aan bewegen, wat weer bijdraagt aan mentale en fysieke gezondheid. En een onderwerp als 'ontmoeten'

popte ook overal op: het is zo'n wezenlijk onderdeel van het leven na de coronacrisis dat het op meerdere manieren aandacht verdient.

Bovendien werd helder dat kiem- en knelpunten niet eenduidig te formuleren zijn. Een thema als thuiswerken heeft bijvoorbeeld positieve kanten die mensen willen vasthouden, maar er zijn ook dingen in de knel gekomen die echt aandacht verdienen. Ook pakt de crisis voor verschillende mensen radicaal anders uit. Afhankelijk van bijvoorbeeld hun leefomstandigheden, leeftijd of andere persoonlijke kenmerken kunnen mensen op eenzelfde thema positief of juist negatief geraakt zijn. Veertigers en vijftigers kunnen bijvoorbeeld genieten van de rust die is ontstaan doordat er veel sociaal verkeer wegvalt, terwijl jongeren dat juist ervaren als sleur en last hebben van eenzaamheid. Om maar een voorbeeld te noemen.

Dat gezegd hebbende waren er ook rode draden over de thema's heen. Grote gemene delers als het gaat over wensen voor de toekomst zijn vooral:

- Anderen weer spontaan kunnen ontmoeten en vrijheid. Mensen snakken ernaar weer anderen (bekenden en onbekenden) te kunnen treffen, op een spontane manier. En ze zien uit naar de vrijheid om (weer) te kunnen doen wat belangrijk is voor het eigen levensgeluk (denk aan trouwen maar ook bijvoorbeeld opleidingen volgen).
- Bewustzijn van wat er echt toe doet in het leven vasthouden. Veel mensen zijn aan het denken gezet over wat ze belangrijk vinden: rust, aandacht voor elkaar, solidariteit in de maatschappij... Het is een mindset die ze graag vasthouden.
- Duurzamer en gezonder leven. Er zijn veel individuele voornemens die men wil vasthouden, waarin groen en gezond de trefwoorden zijn: lokaler inkopen doen, minder reizen, meer bewegen, minder stress, gezond eten, meer naar buiten...
- Een 'vernieuwd' Nederland? De crisis heeft mensen ook aan het denken gezet over het land als geheel. Grote thema's die al aanwezig waren, zijn op scherp komen te staan en er is een momentum om daarmee aan de slag te gaan: klimaat en duurzaamheid, kansengelijkheid, cohesie in de samenleving, de woningmarkt...

Als het gaat om concrete ideeën om hieraan te werken is de variatie groot, omdat de thema's ook uiteenlopend zijn. Ontmoetingen organiseren is een idee dat veel terugkomt, over alle thema's heen. Evenals het organiseren van activiteiten die helpen om te verwerken en ook de stap terug naar 'het oude normaal' te maken (denk aan een herdenking of een *reconnect* festival). Het betrekken van burgers en bedrijven bij het realiseren van oplossingen is een derde rode draad. De deelnemers aan de dialogen verwachten een actieve rol van de overheid, maar willen ook graag zelf een rol spelen, zodat de ideeën en energie uit de samenleving benut worden.

Dat traject werd uitgevoerd door Kessels & Smit en communicatiebureau Bex*. Meer specifieke ideeën en uitkomsten zijn te vinden in de themarapportages op de publiekswebsite www.watisjouwidee.nl. Eind juni worden daar ook de overall resultaten van het project gepubliceerd.

met overgewicht en onderliggend lijden vaker ernstigere klachten ontwikkelen bij een coronabesmetting.

'Als je gezond bent, ben je gelukkig, ben je tevreden en is het ook fijn samen leven als iedereen gezond is.' (gesprek 7, 60 jaar en ouder, t/m mbo)

'Mensen hebben een hogere stress gekregen in de coronatijd. Je mist huidcontact en dat geeft stress. Je mist contacten op werk. Je moet zelf gemotiveerd en gedisciplineerd zijn.' (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, hbo en wo)

Enkele deelnemers die het persoonlijke onderwerp van gezond leven breder trekken naar de maatschappij als geheel benadrukken dat het niet voor iedereen even vanzelfsprekend is om gezond te leven.

‘Maar er zijn ook mensen die ook geen middelen hebben. De kosten van de gezondheidszorg zijn zo gestegen in de jaren.’ (gesprek 7, 60 jaar en ouder, t/m mbo)

Om gezond leven te stimuleren kijken de deelnemers zowel naar de overheid als naar de eigen verantwoordelijkheid van mensen zelf.

‘Corona kan voorkomen worden, het is ook een longziekte. Vroeger had je spotjes tegen roken, maar de regering verdient er veel geld aan. Voorkomen is beter dan genezen, maar waar zijn die spotjes nu?’ (gesprek 9, 35 tot 59 jaar, hbo en wo)

‘Ik was zelf ook te dik, maar ben 40 kg afgevallen: het is een keuze maken. Mijn beurs is ook niet heel groot, maar je kan toch keuzes maken. Ik ben alleen, dus voor mij is het gemakkelijker. Met een gezin met kinderen is dat een aanslag voor je budget. Daar moet wat aan gedaan worden. Ik heb zelf twee gezonde jongens, omdat ik altijd aandacht gegeven heb aan gezond eten.’ (gesprek 11, 60 jaar en ouder, t/m mbo)

Bij de deelnemers die voor het thema geluk & ontspanning kozen, gaat het grootste deel van de verhalen eigenlijk ook over wat er in de knel is gekomen tijdens de coronacrisis. Onderwerpen als eenzaamheid en gemis aan sociale activiteiten komen vaak terug. In de groepsgesprekken komt naar voren welke problemen vergroot zijn door corona of nieuw zijn, hoe mensen die beleven en wat daarbinnen dan prioriteit zou moeten krijgen. De coronacrisis staat wellicht voor de deelnemers dichterbij hun dagelijkse werkelijkheid op dit moment, dan de bredere maatschappelijke vraagstukken. Los van dit coronaperspectief benadrukken enkele deelnemers dat geluk eigenlijk het belangrijkste onderwerp is en dat al het andere in dienst staat van het vergroten daarvan.

‘Heel veel van die andere thema’s die op de sheet staan, kun je scharen onder geluk. Er stond iets over onderwijs, er stond iets over welvaart, er stond iets over wonen, er stond iets over natuur en milieu. Als dat allemaal op orde is dan draagt dat bij aan geluk.’ (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, hbo en wo)

‘Als je gelukkig bent dan ja, dan gaat de rest ook goed van de onderwerpen.’ (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, hbo en wo)

Associëren op het thema geluk brengt de gesprekken op uiteenlopende onderwerpen die op dit moment geluk voor veel mensen in de weg staat. Zo komt een aantal deelnemers toch bij wat bredere maatschappelijke onderwerpen uit.

‘Als ik dan alleen al in Rotterdam kijk, waar 500 tot 600 kinderen per dag zonder ontbijt naar school gestuurd worden omdat ze onder bijstandsniveau leven thuis. Ja dat is schrijnend. Want dat is de toekomst. Laten

we daarin investeren want zij zijn de toekomst.’ (gesprek 3, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

‘Die nieuwe toekomst zal vanzelf komen. Als we teruggaan naar het oude, en we laten al die dieren in de hokken zitten, en we gaan voor de plofkip en noem maar op, dat gaat ons geen geluk brengen. Als je voor de wereld goed zorgt, zorg je goed voor jezelf.’ (gesprek 5, 60 jaar en ouder, hbo en wo)

‘Nederland is een papieren land. Soms is het gewoon zo moeilijk om uit te zoeken waar je met je probleem naartoe moet en dan word je van het kastje naar de muur gestuurd en dat zie ik om me heen veel te vaak gebeuren.’ (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, hbo en wo).

Een ander maatschappelijk thema dat door verschillende deelnemers is gekozen, betreft natuur & milieu. Dit probleem bevat een groot aantal problemen die hieronder te scharen zijn en onze aandacht verdienen.

‘Ik denk dat iedereen wel bewust is van het feit dat we veel impact hebben. Maar bijvoorbeeld het feit dat door de coronacrisis de CO_2 (uitstoot) veel meer gedaald is dan dat we hiervoor voor mogelijk hielden.’ (gesprek 2, 18 tot 34 jaar, hbo en wo)

‘Ik denk dat het voor een dier niet goed is om in zijn eigen uitwerpselen te staan. En als ze daar dan ook nog moeten eten en allemaal dicht bij elkaar staan. Volgens mij krijg je daar nooit gezellige dingen van.’ (gesprek 6, 18 tot 34 jaar, t/m mbo)

‘De oceaan wordt overbevist, de houtkap gaat ontzettend ongeremd. Als we opnieuw willen beginnen en een kans willen maken, dan moeten we daarmee stoppen, dan moeten we offeren, dus heel veel geld betalen maar wel het milieu redden en dus onszelf. Als we dat niet doen, dan kun je nog zo gezond zijn, maar als de aarde achteruitgaat dan gaan wij ook achteruit.’ (gesprek 6, 18 tot 34 jaar, t/m mbo)

De grootte van dit probleem maakt het voor sommige deelnemers moeilijk om hoopvol naar de toekomst te kijken wat betreft klimaatverandering.

‘Ik zie wel dat we het milieu als product zijn gaan zien. En dat we het milieu zijn gaan uitputten, door onze productiewijze en waardoor eigenlijk ook... we eigenlijk niet gezond produceren, dat is ook helder, en omdat we niet gezond produceren, we eten veel te veel vlees... hebben mensen ook een slechte levensstijl en dan hebben mensen ook te veel ziektes... dus we lopen in een soort vicieuze cirkel.’ (gesprek 10, 60 jaar en ouder, hbo en wo)

‘Als je een elektrische auto koopt, dan rijdt jouw oude auto in India gewoon nog 15 jaar rond. Het is water naar de zee dragen en de gewone burger gaat daarvoor betalen. Je kan denken dat je het goed doet als burger, als ecofreak. Maar het verdwijnt allemaal in de zakken van de

miljardairs. En dat vind ik een oud riedeltje dat we niet moeten willen herhalen.’ (gesprek 4, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Toch ziet ook een deel van de deelnemers mogelijkheden om op verschillende terreinen voor verbetering te zorgen.

‘Als we kantoren kunnen sluiten, dan kunnen daar woningen gecreëerd worden, zodat we die woningen niet in bestaande natuur hoeven te bouwen.’ (gesprek 2, 18 tot 34 jaar, hbo en wo)

‘Volgens mij is de enige oplossing dat we van dat stukje vlees een luxe-product maken. Dat dat niet meer elke week, maar gewoon dat je alleen nog maar in een restaurant biefstuk eet en dat je thuis gewoon met vleesvervangers in de weer gaat.’ (gesprek 6, 18 tot 34 jaar, t/m mbo)

‘Nou dat je echt bedrijven dus afrekent op je CO₂ productie, maar ook over de afvalstromen. Het uitputten van de grondstoffen. Het uitputten van mensen. Gewoon verkeerde producten maken.’ (gesprek 10, 60 jaar en ouder, hbo en wo)

Wat corona betreft, geeft een deel van de respondenten de nieuwe regering mee dat ze graag een oplossing zien voor de problemen die nu nog spelen. Het gaat dan vooral om het op gang brengen van het vaccineren en vervolgens het openen en herstellen van de economie. Uit de online groeps gesprekken blijkt ook dat mensen daar in april 2021 grote behoefte aan hebben. Daarnaast wordt er nagedacht over hoe we weerbaarder kunnen zijn voor een volgende pandemie of bij volgende varianten van het virus. Hierbij denken mensen aan het verbeteren van de gezondheidszorg, maar ook aan hun persoonlijke leefstijl. Ook zijn er enkele deelnemers die de integriteit van het overheidsbeleid gedurende de hele crisis in twijfel trekken.

‘De massa-angst die opgewekt wordt [door de overheid]. En dat mensen het wat meer moeten relativeren en in perspectief moeten zien met de normale situatie dat er onder miljarden mensen ook duizenden mensen doodgaan, dat is niet een absurd gegeven.’ (gesprek 7, 60 jaar en ouder, t/m mbo)

Een ander belangrijk onderwerp dat bijna als voorwaarde wordt gezien om andere problemen aan te pakken, is de politiek in Den Haag zelf. Het is voor mensen belangrijk dat de politiek aan het vertrouwen werkt, zowel tussen de burger en de overheid als tussen politici onderling, integer opereert en laat zien dat de politiek er voor de mensen is. Dit krijgt vaak de vorm van een duidelijke en directe opdracht. Het gevoel dat de politiek ver af staat van de levens van burgers zagen we ook in hoofdstuk 1 vaak naar voren komen.

Betaalbare woningen, betere zorg en onderwijs en een duurzaam milieu

Hoewel we op heel verschillende manieren vroegen naar de belangrijkste onderwerpen voor de komende periode, zien we dat de

woningmarkt, de gezondheidszorg, het onderwijs en klimaat & milieu vaak naar boven komen als onderwerpen waar de meeste aandacht naar uit zou moeten gaan. De rangorde van deze belangrijkste onderwerpen is wel afhankelijk van de vraagstelling (open of gesloten) en van het perspectief van waaruit mensen naar de nabije toekomst kijken (gericht op prioriteiten voor de politiek of vertrekkend vanuit de eigen coronaervaringen). Zo noemen mensen bij open vragen de thema's die *top of mind* zijn, in gesloten vragen kunnen we ook het belang van andere thema's nagaan. Zo kwam bij de gesloten vraag de woningmarkt als belangrijker onderwerp naar voren en bij de open vraag juist het klimaat.

Als het op wonen aankomt, noemen mensen vaak de problemen die mensen met een laag inkomen en starters hebben, door de hoge huurprijs, gebrek aan sociale huurwoningen en de hoge huizenprijzen. Bij de gezondheidszorg noemen mensen vaak de betaalbaarheid van de zorgpremies en de inkomens van de zorgmedewerkers. Ook coronazorg komt terug in de antwoorden. Mensen willen graag de zorg versterken, waardoor die een pandemie goed aankan en ze willen zorgmedewerkers beter belonen. Onderwijs wordt vaak genoemd als belangrijk thema. Men wil dat er meer in geïnvesteerd wordt en dat de kwaliteit verbetert. Het lijkt vaker een uiting van het feit dat mensen het onderwerp vooral heel belangrijk vinden dan dat ze er specifiek iets aan willen veranderen. Op het terrein van natuur & milieu vinden mensen het belangrijk om klimaatverandering tegen te gaan en natuur & milieu in Nederland te versterken. Mensen noemen hierbij het stimuleren van duurzame energie en het inkrimpen van de landbouwsector, waarbij boeren moeten worden gecompenseerd.

De verantwoordelijkheidsverdeling

We hebben hierboven gekeken naar thema's die volgens mensen de komende jaren aandacht nodig hebben, als de coronacrisis meer onder controle komt. We gaan nu in op de vraag wie daarbij aan zet is: wat is de rol van de overheid en van burgers bij het aanpakken van deze problemen of het zorgen voor verandering? We beginnen bij de groepsinterviews die hierboven al aan de orde kwamen en bespreken wie volgens de gespreksdeelnemers aan zet zijn en wat zij moeten doen. Vervolgens gaan we met behulp van enquêtegegevens in op de verdeling van de verantwoordelijkheid tussen overheid en burgers in algemene zin en op een aantal specifieke terreinen.

Iedereen heeft een rol, maar de overheid de grootste

Na het bespreken van de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken, is in de online groeps gesprekken doorgepraat over wie er aan zet is om voor verandering te zorgen: de overheid, burgers of het bedrijfsleven.⁸ Er ontstonden levendige discussies, waarin mensen steeds de balans zochten tussen de overheid die voor verandering moet zorgen, maar niet te veel voor mensen moet bepalen, de eigen verantwoordelijkheid van burgers zonder dat alles op hun schouders valt, en het bedrijfsleven dat

8 Natuurlijk kunnen ook andere actoren een rol hebben, zoals het maatschappelijk middenveld of mensen samen. In de eerste groepsinterviews werd ook gevraagd naar maatschappelijke organisaties, maar vanwege tijdgebrek hebben we dat in latere interviews geschrapt.

wel verantwoordelijkheid moet nemen voor een aantal problemen, maar ook vrij moet zijn om te ondernemen. Een analyse van deze grijze gebieden hebben de onderzoekers van Kessels & Smit beschreven in kader 2.2.

Uit de gesprekken blijkt dat de meeste mensen zowel de overheid, als burgers en bedrijfsleven een belangrijke rol toedichten bij maatschappelijke verandering. Toch steekt de overheid er voor de meeste mensen bovenuit.

‘De overheid heeft de middelen, dus het geld en de bevoegdheden. Het is een samenspel van alle drie (...) In mijn ogen spelen ze alle drie gewoon een grote rol. (...) Verantwoordelijk is dan degene die de bevoegdheden heeft. De overheid heeft gewoon de meeste bevoegdheden om iets te regelen.’ (gesprek 8, groep 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

De overheid wordt aangehaald als de scheidsrechter die de kaders van het spel stelt. Daar spelen het bedrijfsleven en de burgers ook een rol in, maar de voorwaarden moet de overheid bepalen.

‘Voor sommige medicijnen moet je verschrikkelijk veel betalen, wil je daarmee geholpen zijn, door ontwikkelkosten en zo meer. Dat hoeft niet in de miljoenen te lopen. Overheid: grijp daar eens op in. De overheid en de bedrijven, het moet beter samenwerken, er moeten betere afspraken komen. En het gewone volk moet daar ook op kunnen reageren van: dit is heel belangrijk.’ (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Toch wordt in de gesprekken ook vaak gezegd dat de invloed van de overheid niet te ver mag gaan.

‘Wel sturing, maar geen bemoeienis.’ (gesprek 4, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Mensen erkennen dat problemen ook vaak een optelsom zijn van keuzes van individuen. Daar valt voor een overheid lang niet altijd op te sturen.

‘De overheid is belangrijk in het aansporen van burgers door fruit bijvoorbeeld goedkoper te maken maar uiteindelijk beslis je zelf wat je in je mond stopt, hoeveel je sport en hoe je voor jezelf zorgt. Uiteindelijk ben je toch echt zelf degene die dat doet. Dan heb je wel een grote rol in je eigen levensstijl. Dan kan het fruit 10 cent kosten, maar je bent uiteindelijk zelf degene die besluit: ‘koop ik het...?’ Stel dat sigaretten 30 euro per pakje gaan kosten, dan nog beslis je zelf. (...) Er blijven zelfs dan waarschijnlijk mensen die blijven roken.’ (gesprek 6, 18 tot 34 jaar, t/m mbo)

‘Omkijken naar je burens, of bijvoorbeeld een buurtfeest geven kan wel door de overheid gestimuleerd worden. Maar uiteindelijk zijn het toch wel de mensen zelf. Er moet altijd wel iemand zijn die initiatief neemt. Dat zal niet overal gebeuren natuurlijk. Bij ons in 't dorp gebeurt het wel maar ik snap ook wel dat het in de grote stad lastiger is.’ (gesprek 12, 18 tot 34 jaar, hbo en wo)

Van bedrijven verwachten de deelnemers ook dat ze hun steentje bijdragen aan de samenleving. Door bijvoorbeeld gezonde voedingsmiddelen

te maken, betaalbare medicijnen te produceren, maar ook om te helpen leegstaande kantoorpanden om te bouwen tot betaalbare woningen.

‘Het meer thuiswerken kan dus leiden tot heel veel leegstand op panden. Als ondernemers niet hun pand verkopen aan ontwikkelingsmakelaars, maar gewoon via de regering ervoor zorgen dat het omgebouwd kan worden tot woonbare woningen voor studenten en starters. Dan heb je vooral in de Randstad heel veel meer kans en keus. Ik denk dat die ook wel een rol erin spelen om dat voor de samenleving te kunnen bevorderen.’ (gesprek 2, 18 tot 34 jaar, hbo en wo)

Naast een rol in de productie van verantwoorde goederen en voedingsmiddelen en de bredere maatschappelijke rol, noemen mensen stappen die bedrijven kunnen zetten om hun eigen personeel gezond en gelukkig te houden.

‘Maar ook werkgevers kunnen natuurlijk een rol hierin nemen door mentale zorg te bieden als er een burn-out is. Of een gezonde lunch als je weer op het werk bent.’ (gesprek 8, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Verder hoopt een groot deel van de mensen dat de overheid, burgers en het bedrijfsleven samen eraan kunnen werken om de economie tijdens de coronacrisis weer op een verantwoorde manier te kunnen openen.

‘Geef de mensen de tools om aan de slag te gaan zodat alles weer open kan en de economie weer kan bloeien en doe een stap achteruit. Nu is het alleen maar vingertje wijzen, dit mag niet, dat mag niet... Nee! Geef mensen de tools om aan het werk te gaan. De overheid moet het niet helemaal loslaten, anders wordt het hier helemaal een bananenrepubliek.’ (gesprek 4, 35 tot 59 jaar, t/m mbo)

Grootste groep steunt principe dat ‘mensen meer verantwoordelijk’ moeten zijn

Het blijkt in groepsinterviews best lastig om te praten over de rol van de overheid en van burgers. Het is een onderwerp waar je in het dagelijks leven niet uitgebreid bij stilstaat. Eén van de conclusies die de onderzoekers van Kessels & Smit uit de online groepsinterviews trekken, is dan ook dat mensen bij het beantwoorden van vragen over dit onderwerp niet heel specifiek zijn in wat ze van de overheid verwachten of willen op een bepaald thema: ‘Wat mensen écht belangrijk vonden leek eerder op het niveau van waarden te zitten dan op het niveau van concrete handelingen.’ Bij die algemene waarden en oriëntaties ging het dan onder meer over dat de deelnemers hoge verwachtingen hebben van de overheid, maar ook vinden dat mensen zelf verantwoordelijk moeten zijn (zie kader 2.2).

Kader 2.2 Een samenspel tussen overheid, burger en bedrijfsleven

Auteurs: Joeri Kabalt, Saskia Tjepkema, Martijn van Ooijen en Luc Verheijen (Kessels & Smit)⁹

In de online groepsinterviews hebben we met mensen gesproken over de thema's die zij belangrijk vinden, wat er op die thema's zou moeten gebeuren en wie dat zou moeten doen. Wat die laatste vraag betreft, is helder dat mensen voor de gewenste veranderingen niet alleen naar de overheid kijken. Ook het bedrijfsleven en burgers spelen een rol. Om verandering te realiseren moeten alle partijen in actie komen. We hoorden daarbij verschillende rollen terug die mensen wensen voor elke partij:

De beschermende overheid. Men kijkt naar de overheid als een instantie die het vooral mogelijk moet maken om een gelukkig en ontspannen leven te leiden, of het in elk geval niet in de weg moet staan (in sommige gesprekken werd een heel duidelijk appel gedaan om de coronamaatregelen op te heffen, het lijkt een tegenreactie na een jaar de invloed van de overheid op regelgeving zo gevoeld te hebben). De overheid is degene die regels stelt, vaak om negatieve uitwassen te voorkomen en een eerlijke verdeling mogelijk te maken. De overheid moet mensen vooral niet in de weg zitten en haar regelgevende macht zo inzetten dat ze burgers beschermen, behoeden en ondersteunen richting een gewenste ontwikkeling. We zien daarbij een verlangen naar eerlijkheid en veiligheid. Individuele vrijheid en autonomie is daarbij een grens, wat op zich goed past bij de thema's, maar ook de enigszins paradoxale boodschap oplevert: 'reguleer, maar niet té veel'. We moesten denken aan de 'two concepts of liberty' van filosoof Isaiah Berlin: 'De vrijheid van de wolf is de dood van het schaap. Daarom is het schaap gebaat bij een omheining. Vrijheid mét elkaar, niet ten koste van elkaar.'

De inspirerende overheid. Daarnaast zien we (in mindere mate) de verwachting terug dat de overheid met visie komt en het gesprek en de manier van denken in het land positief beïnvloedt. De term 'bewustwording' wordt in deze context meerdere keren gebruikt. Hier gaat het meer om wat de overheid in beweging kan zetten: een gezonde leefstijl beïnvloeden door beleid te maken, mensen voor te lichten, stimuleren dat mensen naar elkaar omzien door daar een campagne op te zetten, of door het burgerschapsonderwijs te beïnvloeden. Een enkeling noemde zelfs de overheid als organisator of regisseur: het aanzwengelen van burger- en bedrijfsinitiatief en het aanboren van de energie in de samenleving. In deze verwachting horen we de hoop of onderliggende wens dat de overheid het beste uit mensen helpt te halen, ons helpt om ons aan onze goede voornemens te houden en ons te ontwikkelen.

De betrouwbare en luisterende overheid. Bij beide soorten rollen voor de overheid kwam de wens naar voren dat de overheid luistert naar de samenleving, betrouwbaar is en zelf het goede voorbeeld geeft. Dit gaat niet zozeer over wat de overheid doet of welke beleidsinstrumenten zij inzet, maar vooral over de manier waarop dat gebeurt, oftewel het *hoe*. Voor sommige mensen voelt de overheid ver weg, anderen zijn teleurgesteld of boos door het gerommel rond de formatie. Of zij zijn het niet eens met de huidige coronamaatregelen en het in hun ogen zwabberende of te strenge beleid.

De zelf verantwoordelijke burger. Deelnemers lijken daarbij vooral van zichzelf en van anderen te verwachten dat iedereen de regie neemt over zijn of haar eigen leven, wat sterk lijkt samen te hangen met de aard van de thema's die zij op dit moment belangrijk vinden voor de toekomst: je kunt uiteindelijk alleen voor je eigen geluk zorgen, je bepaalt zelf wat je eet en hoe je beweegt.

De betrokken burger. Er zijn mensen die aangeven dat, om de gewenste veranderingen te realiseren, het ook van belang is dat burgers naar anderen en de wereld omkijken. Het is een kleinere groep, maar er zijn mensen die duidelijk verwachten of hopen dat zijzelf en anderen hun medemens helpen en zich inzetten voor grotere thema's als een gezonde, solidaire samenleving en natuur en milieu. Niet in de zin dat je anderen de wet voorschrijft (dat brengt dan weer de individuele vrijheid in het geding), wel dat je elkaar helpt en 'het goede' doet.

9 De auteurs zijn werkzaam bij Kessels & Smit en voerden de online groepsinterviews voor dit cob uit. Dit kader is een licht bewerkt fragment uit hun onderzoeksrapport. Zie de verantwoording achterin voor meer informatie en de vindplaats van het volledige rapport.

Bedrijven die een positieve bijdrage leveren. Bedrijven passen voor de burgers op dit moment vooral in het plaatje, doordat ze een positieve bijdrage kunnen leveren: ze kunnen inspirerende nieuwe producten op de markt brengen of bezitten de nodige kennis om tot vernieuwing te komen. Bedrijven kunnen gezondere en duurzamere producten maken en bijdragen aan betere en gezonde werkomstandigheden. Men lijkt van bedrijven niet te verwachten dat ze als kickstarter van vernieuwing fungeren; die verantwoordelijkheid ligt bij de overheid en/of de burgers. Maar bedrijven kunnen wel meewerken en (opnieuw) ‘het goede’ doen.

Op die verdeling van verantwoordelijkheid tussen burgers en de overheid gaan we hier wat dieper in op basis van gegevens uit de enquête.

Dat doen we in de eerste plaats met een aantal stellingen over de verdeling van verantwoordelijkheid tussen burgers en de overheid in algemene zin (zie figuur 2.3 en tabel 2.8). 39% is het eens met de stelling dat burgers meer zelf verantwoordelijk moeten zijn in plaats van een beroep te doen op overheidsvoorzieningen (zie figuur 2.3). 20% is het hiermee oneens en een aanzienlijke groep van 37% is neutraal, 4% weet het niet. De groep die het algemene principe van eigen verantwoordelijkheid steunt, is dus groter dan de groep die het afkeurt. Dat zien we ook in onderzoek in het kader van de European Value Survey (EVS, zie tabel 2.8).¹⁰ Als mensen moeten kiezen tussen ‘mensen moeten meer verantwoordelijk zijn’ en ‘de overheid moet meer verantwoordelijk zijn’, dan kiest in oktober 2020 de grootste groep (41%) voor meer verantwoordelijkheid voor mensen. 24% kiest voor meer verantwoordelijkheid voor de overheid en 35% neemt een middenpositie in.

Om te achterhalen waarom mensen voorstander zijn van meer eigen verantwoordelijkheid of juist niet (of erover twijfelen), vroegen we een selectie van deelnemers aan de COB-enquête om hun antwoord toe te lichten. Wat opvalt in de open antwoorden is dat bijna iedereen het belangrijk vindt dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor hun leven, maar dat er ook altijd een vangnet moet zijn voor kwetsbare groepen.¹¹ Mensen denken vooral verschillend over twee andere kwesties, namelijk over 1) de mate waarin er misbruik of te snel gebruik wordt gemaakt van overheidsvoorzieningen en 2) de negatieve effecten van afhankelijkheid van de overheid voor zelfredzaamheid en eigen initiatief. Mensen die vinden dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn, vinden dat veel mensen te snel bij de overheid aankloppen in plaats van zelf verantwoordelijkheid te nemen om hun geld te verdienen of problemen op te lossen. Ze vinden dat mensen te hoge verwachtingen hebben van de overheid of misbruik maken van voorzieningen. Sommigen plaatsen daar een nuancerende opmerking bij: voor wie echt niet kan of pech heeft, moet er een vangnet zijn.

‘Ik ben van mening dat je moet werken voor je geld en dat doe je dan ook gewoon, ook al zou dat betekenen dat je een baan hebt die je niet bevalt of die onder je niveau ligt. Je bent in eerste instantie verantwoordelijk voor jezelf en je gezin.’ (vrouw, 49 jaar, wo)

‘Er wordt te gemakkelijk naar de overheid gewezen, dat de hulp niet voldoende is. Bijvoorbeeld iedereen vindt het normaal dat hij zijn eigen

¹⁰ De gegevens uit mei en oktober 2020 zijn afkomstig uit onderzoek naar veranderingen in houdingen en waarden tijdens de coronacrisis, dat is uitgevoerd door Tim Reeskens en zijn collega's van de Universiteit Tilburg. Met dank aan Quita Muis (Tilburg University) voor het ter beschikking stellen van deze gegevens. Voor meer informatie over (de uitkomsten van) dit onderzoek zie Tim Reeskens, Quita Muis, Inge Sieben, Leen Vandecasteele, Ruud Luijkx en Loek Halman, *Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data*. *European Societies* 23 (2021), sup1: S153-S171 ([dx.doi.org/10.1080/14616696.2020.1821075](https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1821075)).

¹¹ Dit zagen we ook in 2011 toen we dezelfde toelichtingsvraag stelden (zie COB 2011|3: 26).

fiets moet betalen, maar vindt dat de gemeente zijn rollator maar moet betalen. Er was altijd geld genoeg voor een bromfiets of een auto. Maar een scootmobiel moet maar door de gemeente betaald worden.’ (man, 83 jaar, wo)

‘Er zijn te veel mensen die profiteren van het geld van de overheid. “Ik hoef toch niet te werken, ik krijg zo ook wel geld”, dat is iets waar ik niet goed tegen kan. De mensen die het echt nodig hebben, is een ander verhaal.’ (man, 34 jaar, hbo)

Mensen die het met de stelling dat mensen meer zelf verantwoordelijkheid moeten nemen oneens zijn, leggen de nadruk eerder op het belang van een goed sociaal vangnet voor wie zelf niet mee kan komen of pech heeft. Zij wijzen erop dat niet iedereen gelijke kansen heeft en vinden dat de overheid dan een grote rol moet spelen. Een kleine groep wijst erop dat het wat hun betreft de afgelopen jaren op dit gebied de verkeerde kant op is gegaan (onder andere door decentralisaties en door dingen over te laten aan de vrije markt). Ook de toeslagenaffaire wordt een paar keer genoemd als voorbeeld van hoe het niet moet.

‘Niet iedereen is gelijk en heeft gelijke kansen. Daar is deels de overheid voor om te zorgen dat sommigen een zetje in de rug nodig hebben zodat je deels gelijke kansen kan creëren.’ (vrouw, 29 jaar, hbo)

‘Het beleid is al dusdanig ingericht dat mensen hier geen misbruik van zouden moeten maken. Ik vind dat als mensen het echt nodig hebben, zij moeten kunnen terugvallen op overheidsvoorzieningen, omdat ik ervan uitga dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn. Ik vind niet dat je deze mensen moet korten, omdat een minderheid weet hoe zij misbruik kunnen maken van het systeem. Zie bijvoorbeeld de toeslagenaffaire.’ (vrouw, 46 jaar, wo)

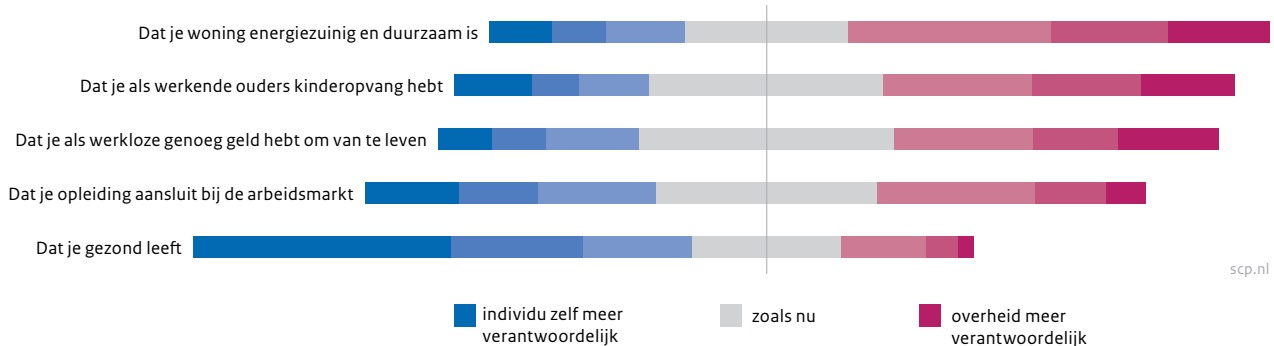
‘De overheid moet ervoor zorgen dat er goede voorzieningen zijn, zeker voor mensen die het minder hebben.’ (man, 67 jaar, vmbo)

De afweging tussen een vangnet voor wie niet meekan en het gevaar van misbruik en afhankelijkheid, wordt vaak expliciet verwoord door mensen die een neutrale positie innemen op deze stelling.

‘Zelfredzaamheid is een belangrijk punt. Als mensen er door omstandigheden even niet uitkomen moeten zij een beroep kunnen doen op overheidsvoorzieningen, maar daarna moeten ze weer op het goede pad worden geholpen.’ (vrouw, 67 jaar, vmbo)

‘In principe vind ik dat je ernaar moet streven om zo min mogelijk afhankelijk te zijn van de overheid, dan ben je in mijn optiek het beste af (onafhankelijk). Zo ben ik opgevoed en heb ik ook mijn kinderen opgevoed. Het kan echter zijn dat je pech hebt in het leven en dan vind ik dat er een overheid moet zijn die je te hulp komt. Daar moet je dan ook op kunnen rekenen. Maar ik vind dat er nu een sfeer heerst in Nederland waarbij er te gemakkelijk van uit wordt gegaan dat de overheid (c.q. bijvoorbeeld de scholen) bij het minste of geringste moet klaar staan.’ (vrouw, 76 jaar, wo).

Figuur 2.2 Opvattingen over verantwoordelijkheidsverdeling op vijf terreinen, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

a 'Er is de laatste tijd veel discussie over verantwoordelijkheden van de overheid en van burgers. Sommige mensen vinden dat de burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen dan nu het geval is. Andere mensen vinden dat de overheid meer verantwoordelijkheid moet nemen dan nu het geval is. Kunt u voor elk van de onderstaande onderwerpen aangeven of u vindt dat mensen hiervoor zelf meer verantwoordelijkheid zouden moeten nemen of dat de overheid meer verantwoordelijkheid zou moeten nemen?' Het aandeel dat het antwoord niet weet (ongeveer 4%) is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: COB-LISS 2021/2

Verantwoordelijkheidsverdeling verschilt per (beleids)terrein

Bij de vorige vraag wijzen mensen vooral op verschillen tussen groepen die wel of niet meer verantwoordelijk zouden moeten zijn, maar er blijken ook verschillen te zijn tussen beleidsterreinen waar mensen zelf of juist de overheid meer verantwoordelijkheid zouden moeten nemen (zie figuur 2.2). We vroegen mensen voor vijf terreinen of ze vonden dat individuen zelf meer verantwoordelijk zouden moeten zijn dan ze nu zijn, of dat de overheid meer verantwoordelijk moet zijn dan nu.

Bij een gezonde leefstijl is een grote meerderheid (64%) van mening dat mensen zelf meer verantwoordelijk moeten zijn. Als het gaat over het laten aansluiten van je opleiding op de arbeidsmarkt zijn de meningen verdeeld: 37% heeft een voorkeur voor meer verantwoordelijkheid voor het individu, 35% wil meer verantwoordelijkheid voor de overheid en 28% vindt het goed zoals het is. Bij de kwestie van kinderopvang voor werkende ouders en geld om van te leven als werkloze, vindt de grootste groep (resp. 45% en 42%) dat de overheid meer verantwoordelijk moet zijn. Ongeveer een derde vindt het goed zoals het is en een kwart wil meer verantwoordelijkheid voor individuen. Als het gaat om een duurzame woning vindt meer dan de helft dat de overheid meer zou moeten doen, een kwart vindt dat individuen meer zouden moeten doen.¹²

Als het gaat om de verdeling van verantwoordelijkheid tussen burgers en de overheid, zien mensen dus grote verschillen tussen beleidsterreinen en levensdomeinen. Dat zagen we ook in eerder en ander onderzoek waarin deels naar andere domeinen is gevraagd. Daaruit bleek bijvoorbeeld dat slechts weinigen vinden dat de overheid meer verantwoordelijk zou moeten zijn voor het opvoeden van kinderen (wat iets anders is dan het zorgen voor kinderopvang, daar zien veel meer mensen een verantwoordelijkheid voor de overheid), maar wel grote verantwoordelijkheid draagt als het gaat om collectieve doelen en voorzieningen zoals veiligheid, zorg, onderwijs en betaalbare woningen.¹³ Ook als het gaat om de zorg voor hulpbehoevende ouderen vinden

12 In ander onderzoek is op het gebied van duurzaamheid en de energietransitie uitgebreider gevraagd naar wie wat moet doen. Daaruit komt naar voren dat men op het gebied van klimaat en milieu denkt dat vooral de industrie / het bedrijfsleven en de overheid iets kunnen doen aan het tegengaan van klimaatverandering of milieuvervuiling; zie Y. de Kluizenaar en P. Flore, *Klimaataankpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2021; J. den Ridder en P. Dekker, De publieke opinie, in: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en R. Bijl (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2019: 64.

13 Josje den Ridder en Paul Dekker, De publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid, in: Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (pp. 277-302), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012.

de meeste mensen dat vooral een taak van de overheid (zie COB 2019|2: 50). Er blijken de nodige bedenkingen bij het idee van een participatiesamenleving waarbij familie, vrienden of burens een grote rol spelen in de ouderenzorg. Mensen vinden dit soort hulp aan anderen belangrijk, maar vinden wel dat er een grens aan zit en dat de overheid verantwoordelijkheid draagt.¹⁴

Verdeeldheid over hoeveelheid bemoeienis door de overheid

We legden mensen ook twee andere stellingen voor over de rol van de overheid (zie tabel 2.6). Nederlanders zijn verdeeld over de vraag of de overheid zich met te veel zaken bemoeit of meer aan mensen zelf moet overlaten. 30% is het (zeer) eens met de stelling dat de overheid zich met te veel zaken bemoeit, 26% is het daarmee oneens en 44% is neutraal of weet het niet. 29% vindt dat de overheid meer moet overlaten aan mensen zelf, 31% vindt dat niet en 40% is neutraal. Dat is op zich een opvallende uitkomst, omdat in april 2021 (toen de overheid sterk ingreep in het leven van mensen) maar 30% vindt dat de overheid zich met te veel zaken bemoeit, een aandeel dat aanzienlijk lager ligt dan in vergelijkbaar onderzoek uit 2012.

Vooraf politieke verschillen in het denken over eigen verantwoordelijkheid

Als we kijken hoe er in verschillende subgroepen wordt gedacht over de rol van de overheid (zie tabel 2.7), dan zien we dat de verschillen in geslacht en leeftijd beperkt zijn. Mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen zijn vaker van mening dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn. Mensen zonder werk zijn het hiermee minder vaak eens. Hogeropgeleiden vinden minder vaak dat de overheid zich met te veel zaken bemoeit. Mensen die weinig vertrouwen hebben in de regering, vinden vaker dat de overheid zich met te veel zaken bemoeit en meer moet overlaten aan mensen zelf.

In COB 2011|3 (p. 24) zagen we dat er in het denken over de rol van de overheid en burgers grote verschillen zijn naar partijvoorkeur en dat blijkt nog steeds zo te zijn. Daarbij staan in 2021 aanhangers van VVD en PVV/FvD aan de ene kant. Zij hebben vaker een voorkeur voor meer eigen verantwoordelijkheid. Aanhangers van SP en PvdA/GL zijn het juist veel minder vaak met deze stelling eens. CDA'ers en D66'ers zitten daar tussenin. Bij de vraag of de overheid zich met te veel zaken bemoeit en de vraag of de overheid dingen beter kan overlaten aan burgers zelf, wijkt vooral de aanhang van PVV/FvD af. Zij vinden dit veel vaker dan gemiddeld. Deze vragen hangen ook sterk samen met politiek vertrouwen.

In vergelijking met 2011 iets vaker voor 'meer overheid'

Het is niet de eerste keer dat we in het COB aandacht besteden aan de verdeling van verantwoordelijkheid tussen overheid en burgers. In 2011 onderzochten we die verdeling ook uitgebreid (zie COB 2011|3), en in 2012 deden we dat nogmaals in het kader van het *Sociaal*

Tabel 2.6 Stellingen over overheidsbemoeienis, bevolking van 18+, 2012 en 2021/2 (in procenten)

De overheid bemoeit zich met te veel zaken.	2012 (SCR)	21/2
(zeer) oneens	17	26
(zeer) eens	46	30
neutraal, weet niet	37	44
De overheid zou meer moeten overlaten aan burgers zelf.		
(zeer) oneens	19	31
(zeer) eens	42	29
neutraal, weet niet	42	40

Bron: EEV'12 en COB-LISS 2021/2

14 Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier en Peggy Schyns, *Voor elkaar? De stand van de informele hulp in 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2017.

Tabel 2.7 Verantwoordelijkheid naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2021/2 (in procenten)^a

	% (zeer) eens met meer zelf verantwoordelijk, minder rekenen op overheidsvoorzieningen	% (zeer) eens met overheid bemoeit zich met te veel zaken	% (zeer) eens met overheid moet meer overlaten aan burgers zelf
allen	39	30	29
man	42	35	33
vrouw	36	26	26
18-34 jaar	34	23	22
35-54 jaar	43	31	32
≥ 55 jaar	39	35	32
lager opgeleid	34	37	33
middelbaar opgeleid	40	35	32
hoger opgeleid	42	19	23
1 ^e inkomenskwartiel	32	30	30
2 ^e inkomenskwartiel	39	34	30
3 ^e inkomenskwartiel	44	32	31
4 ^e inkomenskwartiel	45	25	29
werkend	42	26	27
niet-werkend	31	33	32
gepensioneerd	40	35	32
vertrouwen in regering			
onvoldoende	37	40	39
voldoende	43	20	20
stemintentie			
VVD	60	23	22
D66	41	10	14
CDA	41	26	23
PvdA/GL	25	20	12
SP	29	37	38
pvv/FvD	55	58	52

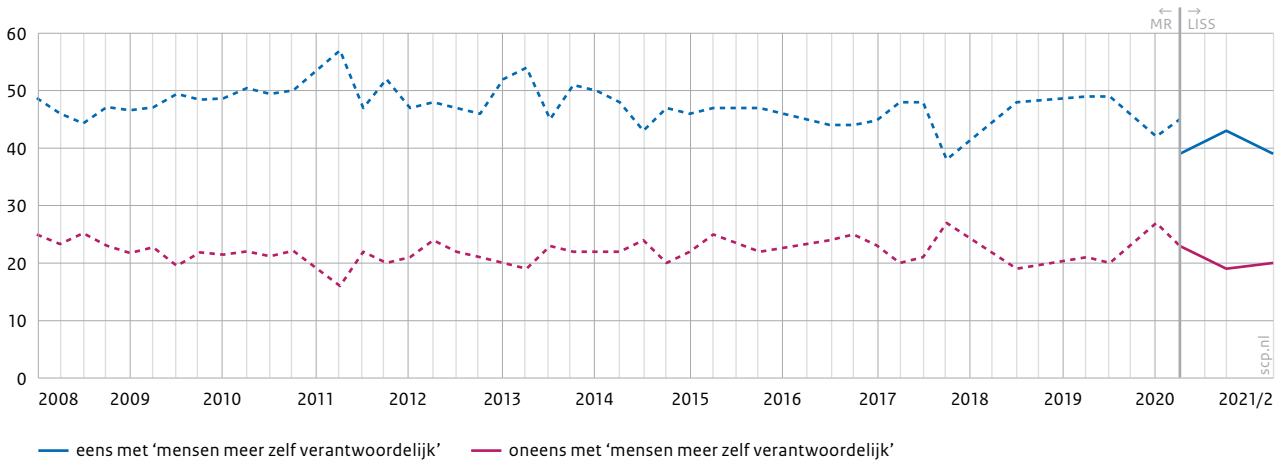
a Vetgedrukte verschillen geven aan dat die groep significant afwijkt van de andere groep(en) bij $p < 0,01$.

Bron: COB-LISS 2021/2

en Cultureel Rapport 2012 (zie noot 13). Denken mensen in april 2021, tien jaar later en midden in de coronacrisis, anders over dit onderwerp dan in 2011?

Als we de opvattingen over meer eigen verantwoordelijkheid in algemene zin (figuur 2.3, tabel 2.8, tabel 2.9) en op specifieke terreinen (figuur 2.2) in april 2021 vergelijken met tien jaar eerder, dan zien we een kleine verschuiving naar meer steun voor een grotere rol voor de

Figuur 2.3 Opvattingen over meer eigen verantwoordelijkheid, bevolking van 18+, 2008-2021/2 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling: De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.' Deze stelling is niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. Antwoorden tellen met 'ik weet het niet' en 'neutraal' op tot 100%.

Bron: COB 2008/1-2021/2

overheid. Zowel in 2011/2012 als in 2021 is de grootste groep voorstander van meer eigen verantwoordelijkheid. Maar die groep wordt iets kleiner.

In 2008 was 49% het met de stelling eens dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn; dat liep op tot 57% in april 2011 en is sindsdien gedaald naar 39% (figuur 2.3). Het afgelopen jaar is de instemming met de opvatting over 'meer zelf verantwoordelijk zijn' stabiel; de coronacrisis zorgde hier niet voor een grote verandering.

Gegevens van de European Value Survey (zie tabel 2.8) laten zien dat in vergelijking met 2008/'9 (en de twee decennia ervoor) de groep die vindt dat mensen meer verantwoordelijk moeten zijn vanaf 2017 iets kleiner is geworden. Het gaat hierbij overigens om een kleine verschuiving.¹⁵ De groep die vindt dat de overheid meer verantwoordelijk moet zijn, nam in 2017 toe ten opzichte van de decennia ervoor, maar daalde in mei 2020 weer. Tussen mei en oktober 2020 is er geen verschuiving in deze opvattingen.

Ook als we kijken naar de opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling op drie concrete (beleids)terreinen, zien we een verschuiving naar 'meer overheid'. Drie van de beleidsterreinen uit figuur 2.3 legden we in 2011 ook al eens voor in het COB (gezonde leefstijl, kinderopvang, dat je als werkloze genoeg geld hebt om van te leven). We moeten bij het vergelijken van deze cijfers een slag om de arm houden,¹⁶ maar bij alle drie de terreinen zien we een verschuiving naar 'meer overheid' (zie tabel 2.9). Bij een gezonde leefstijl is die verschuiving het kleinst. Daar vond en vindt de overgrote meerderheid dat mensen meer zelf verantwoordelijk moeten zijn, maar die meerderheid werd wel iets kleiner. Bij kinderopvang en het zorgen dat je als werkloze genoeg geld hebt om van te leven is de verschuiving naar meer overheid groter. Waar in 2011 de grootste groep (45%) van mening was dat individuen (in dit geval dus ouders) meer verantwoordelijk moesten zijn, vindt in 2021 de

¹⁵ Deze verschuiving kunnen we niet toetsen, omdat we voor 2020 niet over de data beschikken.

¹⁶ Vanwege een verandering van veldwerkbureau en omdat het blokje waarin we deze beleidsterreinen voorlegden veranderde.

Tabel 2.8 Opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling tussen mensen en de overheid, bevolking van 15+, 1990-2020 (in procenten)^a

	1990	1999	2008	2017	2020 mei ^b	2020 oktober ^b
mensen meer verantwoordelijk (1-4)	48	49	46	40	42	41
middenpositie (5-6)	30	28	29	28	34	35
overheid meer verantwoordelijk (7-10)	22	23	25	32	24	24

- a Mensen werd gevraagd te kiezen tussen ‘mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen om voor zichzelf te zorgen’ (positie 1) en ‘de overheid moet meer verantwoordelijkheid nemen om ervoor te zorgen dat ieder krijgt wat hij nodig heeft’ (positie 10).
b Cijfers afkomstig van aanvullend onderzoek naar opvattingen en waarden tijdens de coronacrisis, met dank aan Quita Muis.

Bron: EVS 1990-2017, 2020 (gewogen cijfers)

grootste groep (ook 45%) dat de overheid meer verantwoordelijk moet zijn. De steun voor eigen verantwoordelijkheid nam af. Dat geldt ook voor het hebben van voldoende geld als werkloze, daarvoor kijken nu meer mensen vooral naar de overheid dan in 2011.

De steun voor ‘meer eigen verantwoordelijkheid’ lijkt in 2021 in vergelijking met tien jaar geleden dus iets afgenomen. Dat zien we zowel bij de verantwoordelijkheidsverdeling in het algemeen, als bij de verdeling op drie specifieke terreinen die we kunnen vergelijken. In die tien jaar is er wel het nodige veranderd. Toen we mensen in de zomer van 2011 vroegen naar hun opvattingen over eigen verantwoordelijkheid, was dat aan het begin van de publieke discussie over eigen verantwoordelijkheid en de ‘participatiesamenleving’.¹⁷ In het politieke discours van de late kabinetten-Balkenende en het eerste kabinet-Rutte ging het vaker over een overheid die zich terugtrekt en over dat burgers zelf of gezamenlijk meer verantwoordelijkheid nemen voor hun leven of leefomgeving.¹⁸ In 2011 bevond Nederland zich in een economische crisis en de nadruk op eigen verantwoordelijkheid en een participatiesamenleving werd door tegenstanders (en veel burgers) ook wel gezien als een (verkapte) bezuinigingsoperatie of lastenverzwaring (vgl. COB 2011|3: 37).

Nu, tien jaar later, staat het leven in het teken van de coronacrisis. Zeker in het begin van de crisis viel de term ‘eigen verantwoordelijkheid’ vaak, het was een kenmerk van de zogenoemde ‘intelligente lockdown’ met minder strenge regels dan in andere landen en waarbij burgers werden opgeroepen zelf verantwoordelijkheid te nemen en direct contact met anderen te vermijden. Toch is er sinds het kabinet-Rutte I wel iets veranderd in het politieke discours over de rol van de overheid. De laatste jaren is er, ook vanuit de politiek zelf, steeds meer kritiek gekomen op de overheid die zich terugtrekt en verantwoordelijkheid overlaat aan markt, mensen of maatschappij.¹⁹ Bovendien bleek aan het begin van de coronacrisis opnieuw dat eigen verantwoordelijkheid en overheidsverantwoordelijkheid elkaar niet uitsluiten. De regering deed een beroep op ‘ieders eigen verantwoordelijkheid’, maar greep niettemin stevig in. Niet alleen met de coronamaatregelen en adviezen die ingrepen in het dagelijks leven van mensen, maar ook met steunpakketten die bedrijven en werknemers moesten compenseren

- 17 Een term die voorkwam in de Troonrede van 2013 en zorgde voor de nodige publieke discussie.
18 Zie voor een overzicht van deze discussie, die overigens al ruim voor 2011 plaatsvond, o.a. Verhoeven, Verplanken en Kampen, *Affectief burgerschap in de verzorgingsstaat. Over de nieuwe publieke moraal*, in: T. Kampen, I. Verhoeven en L. Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*, Amsterdam: Van Genneep, 2013; C. Vrooman, L. van Noije, J.J. Jonker en V. Veldheer, *Responsabele burgers, regisserende overheid*, in: Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (pp. 11-31), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012.
19 Zoals het *Financieele Dagblad* (18 november 2020) schrijft: ‘Nederland zou veranderen in een participatiesamenleving van mondige, kritische en vooral zelfredzame burgers, predikten politici aan het begin van dit decennium. Inmiddels is in politiek Den Haag het besef doorgedrongen dat er grenzen zijn aan de zelfredzaamheid van de burger. Onder invloed van de coronacrisis pleiten veel partijen vlak voor de verkiezingen voor een sterke en actieve overheid, zelfs de liberale vvd.’

Tabel 2.9 Verantwoordelijkheidsverdeling op drie terreinen, bevolking van 18+, 2011/3 en 2021/2 (in procenten)^a

	meer individu		zoals nu		meer overheid	
	11/3	21/2	11/3	21/2	11/3	21/2
dat je gezond leeft	72	64	18	19	10	17
dat je als werkende ouders kinderopvang hebt	45	25	27	30	28	45
dat je als werkloze genoeg geld hebt om van te leven	37	26	34	33	29	42

a Voor vraagstelling zie figuur 2.3. Meer individu = score 1-3; zoals nu = score 4; meer overheid = score 5-7.

Bron: COB 2011/3 en COB-LISS 2021/2

voor de negatieve gevolgen van de coronamaatregelen. De sterke overheid leek aan het begin van de coronacrisis terug van weggeweest.²⁰

Het is op basis van deze gegevens en de voorzichtige vergelijking die we konden maken tussen opvattingen in de zomer van 2011 en april 2021, niet zo duidelijk of en hoe de coronacrisis het denken over de rol van de overheid heeft beïnvloed. Misschien is het ook nog te vroeg om dat te zeggen.²¹ Het is in ieder geval niet zo dat vanwege de strenge coronamaatregelen tot begin april, grote groepen zouden vinden dat de overheid zich wat minder met de mensen moet bemoeien. De coronacrisis zou ook een tegenovergesteld effect kunnen hebben, namelijk dat die heeft laten zien dat de overheid een grote rol wil en kan spelen en daarbij diepe zakken heeft. Daardoor kunnen de verwachtingen over de rol van de overheid na de coronacrisis hooggespannen zijn. In vergelijking met 2011 zien we in 2021 inderdaad iets meer steun voor een grotere rol van de overheid, maar er is in de tussenliggende jaren zo veel gebeurd, dat het niet duidelijk is of dit alleen door de coronacrisis komt.

Slot

We staan aan de vooravond van een nieuwe kabinetsperiode en een nieuwe fase van de coronacrisis. In dit hoofdstuk hebben we gekeken aan welke domeinen burgers prioriteit zouden willen geven en gingen we in op de manier waarop mensen aankijken tegen de rol van de overheid en de eigen verantwoordelijkheid van burgers.

We hebben op verschillende manieren gevraagd wat Nederlanders de komende periode hoog op de agenda zouden willen hebben. Een verschillende invalshoek levert daarbij soms net andere prioriteiten op. Zo maakt het uit of mensen in algemene zin nadenken over wat er in Nederland speelt en opgelost moet worden, of dat ze de coronacrisis en hun eigen ervaringen in die crisis als uitgangspunt nemen. Sommige van de prioriteiten die mensen noemen, zijn direct gerelateerd aan de coronacrisis, zoals het voorkomen van een volgende pandemie, de verdere aanpak van de coronacrisis, de aandacht voor een gezonde leefstijl (in de groepsinterviews). Andere prioriteiten zijn algemener en speelden ook voor de coronacrisis al: denk aan de woningmarkt (zorgen voor voldoende betaalbare woningen), het verbeteren van de gezondheidszorg en het onderwijs en het tegengaan van klimaatverandering.

²⁰ Zie bijvoorbeeld Francis Fukuyama, *The Pandemic and Political Order*, *Foreign Affairs*, 99 (2020), 4: 26-32.

²¹ Dat geldt ook voor de mogelijke invloed van de toeslagenaffaire over het denken over wat de overheid moet doen en hoe zij dat moet doen. In de groepsinterviews leek die affaire geen grote rol te spelen bij de vraag wie er aan zet is.

In de open antwoorden van de enquête en de interviews van vijf kwartier, hadden we onvoldoende gelegenheid om uitgebreid door te praten over de oplossingen en idealen die mensen hebben voor de door hen genoemde terreinen. In de dialogen die Kessels & Smit hield voor het project 'Nederland na de crisis' van het Programma-DG Samenleving en Covid-19 met (actieve) burgers was die ruimte er wel (zie kader 2.1) en daar zijn dan ook ideeën geopperd voor verandering. Bij het ophalen van dit soort ideeën is het wel van belang steeds in het oog te houden wie er meepraten en wie niet, en je er als beleidsmaker of politicus van te vergewissen dat alle perspectieven gehoord worden.

Als we vragen naar de verantwoordelijkheidsverdeling tussen burgers en de overheid, zien we dat een grote groep het idee van meer eigen verantwoordelijkheid in algemene zin steunt én hoge verwachtingen heeft van de overheid. Mensen kijken enerzijds heel kritisch naar de overheid en de politiek, maar hebben anderzijds hoge verwachtingen van diezelfde overheid om problemen aan te pakken en op te lossen.²²

De conclusie uit 2012 is nog steeds geldig: 'Overheidsverantwoordelijkheid en eigen verantwoordelijkheid zijn geen *zero sum game*, ook niet in de ogen van burgers.'²³ Algemene steun voor 'meer eigen verantwoordelijkheid' gaat, net als tien jaar geleden, hand in hand met terughoudendheid als we naar specifieke beleidsterreinen kijken: dan zijn de verwachtingen die mensen hebben van de overheid toch vaak groot. Er is een breed gedeelde consensus dat een sociaal vangnet belangrijk is. Die terughoudendheid of weerstand in concrete gevallen lijkt te bestaan, omdat mensen ook zien dat 'meer eigen verantwoordelijkheid' in de praktijk vooral betekent dat mensen meer zelf moeten doen of betalen, maar er niet altijd meer ruimte is om ook zelf te beslissen.²⁴ Bovendien vragen mensen zich af of de overheid zelf wel de verantwoordelijkheid neemt als zij verantwoordelijk is en of bezuinigingen niet vooral het achterliggende motief zijn (COB 2011|3). Evaluaties van de Wmo 2015 (Wet maatschappelijke ondersteuning), de Jeugdwet en de Participatiewet laten zien dat wetgeving niet altijd de beoogde resultaten bereikt. De verwachtingen die de overheid heeft over zelfredzaamheid en de zorgzame samenleving bleken niet realistisch en regelgeving bleek vaak te complex. Zo blijkt het 'zelf doen' door mensen met een hulpvraag, waartoe ook het inschakelen van het eigen netwerk wordt gerekend, om allerlei redenen lang niet altijd mogelijk.²⁵ Bij het opstellen van herstelplannen voor na de coronacrisis en een nieuw regeerakkoord is het van belang om ook deze opvattingen over en ervaringen met de participatiesamenleving van de afgelopen jaren in ogenschouw te nemen.

- 22 Flinders noemt dit 'the safety-net theory', zie Matthew Flinders, Bridging the gap: revitalizing politics and the politics of public expectations. *Representation* 45 (2009), 3: 337-347 (dx.doi.org/10.1080/00344890903129632).
- 23 Josje den Ridder en Paul Dekker, De publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid, in: Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije en Cok Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (pp. 277-302, 299), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012. Voor het idee dat meer verantwoordelijkheid voor de een niet direct minder verantwoordelijkheid voor de ander betekent, zie ook K. Bartels, G. Cozzi en N. Mantovan, *Public spending and volunteering*. München: MPRA, 2011; E. Ostrom, Crowding out citizenship, in: *Scandinavian Political Studies* 23 (2000), 1: 3-16.
- 24 Zie o.a. I. Verhoeven en E. Tonkens, Wat de overheid van burgers wil, in: T. Kampen, I. Verhoeven en L. Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Genneep, 2013.
- 25 Zie M. Kromhout, P. van Echtelt en P. Feijten, *Sociaal domein op koers? Verwachtingen en resultaten van vijf jaar decentraal beleid*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.

Verantwoording

Achtergrond van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek in het tweede kwartaal van 2021

Het enquêteonderzoek is in april 2021 uitgevoerd in het LISS-panel van Centerdata. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef, die door het CBS is getrokken. In eerdere COB-LISS-metingen in 2020 werd het enquêteonderzoek uitgevoerd in het LISS-panel van Centerdata op een steekproef van personen van 16 jaar en ouder en werden respondenten jonger dan 18 jaar uit de steekproef verwijderd voor de beschrijvingen en analyses. In de COB-LISS-meting van april 2021 zijn alleen nog maar LISS-panelleden van 18 jaar en ouder benaderd. De weegfactor is bepaald op basis van CBS-gegevens met leeftijdscategorieën beginnend bij 15 jaar en ouder. We hebben een aantal controles doorgevoerd om te kijken in hoeverre dat verschil in afbakening in de populatie en de steekproef onze resultaten zou kunnen beïnvloeden. Het blijkt dat na weging de aandelen respondenten van verschillende leeftijdsgroepen in de verschillende COB-LISS-metingen niet van elkaar verschillen. We voeren daarom geen extra correctie door op de LISS-steekproef, ook omdat dat zal leiden tot vertekeningen ten opzichte van eerdere steekproeven en de vergelijkbaarheid beïnvloedt. In totaal hebben 1309 mensen van 18 jaar en ouder tussen 5 april en 28 april de online vragenlijst ingevuld, 1287 mensen hebben de vragenlijst volledig ingevuld. Bijna de helft van de enquête is afgenomen vóór de bekendmaking van de verlenging van de lockdown op 13 april. We hebben in de analyse van de COB-enquête ook gekeken naar verschillen in houdingen voor en na die persconferentie en de verschillen tussen de weken (5-12, 13-20, 21-28 april). Die verschillen bleken beperkt. 76% van de deelnemers vond de vragen duidelijk (5% vond dat niet), 64% vond de vragenlijst interessant (7% vond dat niet). Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. In april 2021 was één persoon aanwezig met een extreem hoge weegfactor. Omdat dat de resultaten behoorlijk beïnvloedt, is ervoor gekozen deze persoon de weegfactor te geven van iemand in dezelfde leeftijdsgroep, van hetzelfde geslacht en met een vergelijkbaar opleidingsniveau. De weegfactor varieert na deze correctie van 0,29 (173 respondenten hebben een gewicht kleiner dan 0,5; 82 daarvan kleiner dan 0,3) tot 7,10 (34 respondenten hebben een gewicht groter dan 3, 9 daarvan groter dan 5). Zie voor meer informatie de onderzoeksverantwoording van Centerdata hieronder. Alle analyses werden uitgevoerd met een lineair regressiemodel op de gewogen data, waarbij gecontroleerd werd voor clustering van respondenten in LISS. Alleen als het verschil tussen subgroepen significant is, is dit benoemd. Hierbij is een significantieniveau van $p < 0,01$ gehanteerd.

Vier COB-LISS-metingen 2020 en 2021

We maken in dit COB gebruik van vier COB-LISS-metingen (april, juli, oktober 2020 en april 2021). In het eerste kwartaal van 2021 (januari) was er geen COB-LISS-meting. Over de juli-meting 2020 (kwartaal 3 van 2020) is geen COB-bericht verschenen. Deze meting vraagt naar een aantal COB-kernindicatoren, maar stond verder in het teken

van de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis waarover is gepubliceerd in *De sociale staat van Nederland 2020* en *Welbevinden ten tijde van corona*. Beide publicaties zijn te raadplegen via www.scp.nl.

COB-metingen 2020 en eerder: overgang MarketResponse naar LISS

In april 2020 is het COB-veldwerk overgegaan van MarketResponse (MR) naar het LISS-panel van Centerdata. In april 2020 was er een dubbelmeting door op hetzelfde moment identieke vragenlijsten af te nemen in beide onderzoekspanels. Hiermee konden we bestuderen hoe groot de verschillen tussen het onderzoek bij MarketResponse en in het LISS-panel zijn. Een analyse van de resultaten van beide onderzoeken laat zien dat de uitkomsten in grote lijnen overeenkomen. In de Verantwoording van COB 2020|4 gingen we uitgebreid in op deze systematische vergelijking. De conclusie van toen geldt ook voor dit kwartaal: de verschillen zijn weliswaar klein, maar voorzichtigheid is geboden met het op elkaar aansluiten van de MR- en LISS-metingen. We hebben immers te maken met twee verschillende dataverzamelingen met naast kleine verschillen in responsaanstellingen en antwoorden, verschillen in 'huseffecten' van onderzoeksbureaus en steekproefvertekening. We achten het wel verantwoord de uitkomsten van de COB-MR- en COB-LISS-metingen in één figuur of tabel weer te geven, maar zullen duidelijk aangeven dat het gaat om twee verschillende dataverzamelingen en dat er in het tweede kwartaal van 2020 (april) een dubbelmeting was. Naast de vergelijking van april 2021 met de COB-LISS-metingen van april, juli en oktober 2020, worden er ook vergelijkingen gemaakt tussen de COB-LISS-metingen en de COB-MR-metingen van vóór april 2020. Wanneer hierbij voorzichtigheid geboden is, zullen we dat nadrukkelijk in de tekst aangeven.

Twaalf online groepsinterviews

Tussen 6 en 13 april zijn er twaalf online groepsinterviews gehouden door onderzoeksbureau Kessels & Smit. Zij spraken telkens met vier Nederlanders over hun leven tijdens de coronacrisis, over wat zij zouden willen veranderen na corona en wie er aan zet is om die verandering te bewerkstelligen. De groepen zijn zo samengesteld, dat personen uit dezelfde leeftijdsgroep en opleidingsgroep bij elkaar zaten. Uit eerdere ervaring met onderzoeksgroepen blijkt dat relatief homogene groepen beter met elkaar praten.

De gesprekken bestonden uit drie delen. In het eerste deel kwam vooral de persoonlijke situatie van de respondenten tijdens de coronaperiode aan bod en vroegen we tegen welke problemen zij aanlopen en wat misschien wel lichtpuntjes zijn in deze periode. In het tweede deel vroegen we naar de veranderingen die zij voor ogen hebben na corona aan de hand van verschillende vooropgestelde thema's. Deze zijn voortgekomen uit eerder onderzoek dat Kessels & Smit uitvoerde voor de DG Samenleving & Covid 19 over 'Nederland na de crisis' en eerdere COB-publicaties. In het derde deel informeerden we naar wie er aan zet is om die verandering in gang te zetten: de overheid, burgers of het bedrijfsleven. Elke vraag is aan iedere respondent gesteld en op elk verhaal is door de gespreksleider enkele keren doorgevraagd, zodat respondenten goed de kans kregen om alle antwoorden toe te lichten. Tijdens de groepsinterviews stond het delen van elkaars ervaringen en perspectief centraal. De deelnemers deelden in een veilige omgeving hun visie. Het doel was niet om het met elkaar eens te worden over een visie op de samenleving en ook niet om discussies te voeren. De groepsinterviews zijn prettig en respectvol verlopen.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Joeri Kabalt, Saskia Tjepkema, Martijn van Ooijen en Luc Verheijen, 'Nederland na corona'. Groepsinterviews in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven door het Sociaal en Cultureel Planbureau. Kessels & Smit, mei 2021.
- Natalia Kieruj, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), April wave 2021. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel*. Tilburg: CentERdata, juni 2021.

Onderwerpen in eerdere cob-berichten

2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en hexaco-persoonlijkheidsdimensies;
2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
2016|1: decentralisaties en referenda;
2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
2017|1: maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede;
2017|2: discriminatie, vertrouwen in de media en het politieke landschap;
2017|3: toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme;
2017|4: tien jaar Burgerperspectieven: veranderingen, trends en terugblikken;
2018|1: vertrouwen in informatiebronnen en lokaal bestuur & decentralisaties;
2018|2: globalisering en onveiligheidsgevoelens;
2018|3: samenleven;
2018|4: naar een flexibele samenleving?;
2019|1: maatschappelijke tegenstellingen en polarisatie;
2019|2: zorgen over de zorg;
2019|3: morele kwesties;
2019|4: integratie;
2020|1: klimaat en andere internationale zorgen en leeftijdsverschillen;
2020|2: hoe kan het (nog) beter in Nederland en corona; en
2020|4: stijging van vertrouwen tijdens coronacrisis geanalyseerd.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2021

ISBN 978 90 377 0984 1
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag

